

Αθηνά Αθανασίου

Γυναίκες και φύλα: Ανθρωπολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις

Η μελέτη του φύλου ως αναλυτικού εργαλείου στο χώρο της υγείας

Εκπόνηση μελέτης-Υποστήριξη του έργου ΕΠΕΑΕΚ «ΠΜΣ-Γυναίκες και Φύλα: Ανθρωπολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις». ΕΠΕΑΕΚ Νέα Προγράμματα Μεταπτυχιακών Σπουδών Πανεπιστημίου Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος Εκπαίδευσης και Αρχικής Επαγγελματικής Κατάρτισης ΙΙ που χρηματοδοτείται από το ΥΠΕΠΘ.

Σεπτέμβριος 2004

Η μελέτη του φύλου ως αναλυτικού εργαλείου στο χώρο της υγείας

Εισαγωγή

«Η Φύση αποκαλύπτεται μπροστά στην Επιστήμη»: διακηρύσσει η επιγραφή πάνω στο άγαλμα του ύστερου 19^{ου} αιώνα, το οποίο κοσμεί την ιατρική σχολή του Παρισιού και αναπαριστά μια νεαρή γυναίκα με γυμνά στήθη που απομακρύνει ένα πέπλο από το ελαφρά γερμένο κεφάλι της. Την αναπαράσταση αυτή σχολιάζει η Ludmilla Jordanova (1999) στη σημαντική ιστορική μελέτη της για τη σχέση φύλου και βιο-ιατρικής επιστήμης, μια σχέση που η γενεαλογία της πηγάζει από το ιστορικό πρόταγμα -την επιτακτικότητα της επιστημονικής και ιατρικής αποστολής- να κατανοηθεί η «φύση της γυναίκας». Αυτό δε σημαίνει ότι οι άνδρες δεν απασχόλησαν την ιατρική επιστήμη στη διαδρομή της πρόσφατης Δυτικής ιστορίας, αλλά ότι η «γυναίκα» ήρθε στο προσκήνιο του βιο-ιατρικού λόγου σαν συνώνυμο της ίδιας της «φύσης», σαν ένα πλάσμα του οποίου η ζωή καθορίζεται από τη βιολογία του¹: ήρθε, δηλαδή, στο προσκήνιο του λόγου της δυτικής επιστήμης σαν το *κατεξοχήν* ιατρικό αντικείμενο. Η μορφή της «γυναίκας» έγινε το πεδίο πάνω στο οποίο συμβολοποιήθηκε το όλο εγχείρημα της ιατρικής επιστήμης ως μια μοιραία σεξουαλική συνάντηση του Ορθού Λόγου με την ίδια τη Φύση. Η Φύση εννοιολογήθηκε ως η ωμή (προ-κοινωνική) πρώτη ύλη: άγρια, ανεξερεύνητη, αινιγματική και σαγηνευτική μαζί, που παραμένει αντικείμενο διείσδυσης (κυριολεκτικά και μεταφορικά) και ηρωικής ανακάλυψης από το φως του Λόγου² που εκπροσωπείται επάξια από την ανδροκρατούμενη και ανδροκεντρική ιατρική επιστήμη. Σ' αυτό το στερέωμα συμβόλων, μεταφορών, γνώσεων και πρακτικών, η «γυναίκα» αναδύεται ως το φυσικό αντικείμενο της (ανδρικής) ιατρικής έρευνας και της (ανδρικής) σεξουαλικής επιθυμίας, αφού, όπως μας δείχνει η Jordanova, η ιατρική ανατομία του γυναικείου σώματος φέρει μια καθαρά σεξουαλική διάσταση. Το παράδειγμα που χρησιμοποιεί για να υπογραμμίσει τη σημασία της σεξουαλικοποίησης της γυναικείας ανατομίας είναι τα περίφημα κέρνα ομοιώματα του 18^{ου} αιώνα, τα οποία προορίζονταν κυρίως για τη διδακτική της ανατομίας, αλλά και, ενίοτε, για διακοσμητική χρήση (Haviland και Parish 1970): τα γυναικεία ομοιώματα, με την εύγλωττη επωνυμία «Αφροδίτες», φέρουν περιδέραια, έχουν μακριά μαλλιά και αναπαρίστανται να κάθονται, σε μια στάση υπογραμμισμένης στερεοτυπικής θηλυκότητας, πάνω σε βελούδινα μαξιλάρια. Το γεγονός ότι τις περισσότερες φορές περιέχουν έμβρυο δηλώνει ότι εμβληματοποιούν την αναπαραγωγική λειτουργία. Τα ανδρικά ομοιώματα, αντίθετα, αναπαρίστανται σε κίνηση και η κατασκευή τους είναι προορισμένη για τη διδακτική της φυσιολογίας του «ανθρώπινου» σώματος.

---

¹ Στον Αριστοτέλη το θηλυκό ανάγεται στο πεδίο της ύλης –της αδιαφοροποίητης και αδιαμόρφωτης υλικότητας- που μπορεί να αποκτήσει μορφή οντότητας μόνο μέσω του λόγου ή της παραγωγικής και δημιουργικής δύναμης του αρσενικού. Το θηλυκό είναι παθητικό και το αρσενικό είναι ενεργητικό, από το οποίο προέρχεται η αρχή της κίνησης. Το σπέρμα είναι αυτό που δίνει στο σώμα την ψυχή, ενώ η η θηλυκή πλευρά παρέχει την ύλη.

² Οι τροπικότητες του φωτός και του σκότους, που διέπουν την επιστήμη του Διαφωτισμού, είναι κεντρικές στον πειθαρχικό αυτό λόγο που κατασκευάζει το γυναικείο σώμα μέσω της αποικιοκρατικής μεταφοράς της terra incognita –της «παρθένας γης» ή της «μαύρης ηπείρου», σύμφωνα με τη γνωστή μεταφορά του Sigmund Freud- που αναμένει την ηρωική έλευση των πρωτοπόρων εξερευνητών και κατακτητών.

Σεξουαλικότητα και αναπαραγωγή, λοιπόν, και κυρίως η φυσικοποιημένη σχέση γραμμικής συνέχειας ανάμεσά τους, είναι οι καταστατικές όψεις που όρισαν τη γυναικεία ανατομία στο πλαίσιο της δυτικής νεωτερικότητας. Στο λόγο και την πρακτική της βιοεπιστήμης του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, το ανδρικό σώμα σηματοδοτεί τον απόλυτο και οικουμενικό τύπο ανθρώπινου σώματος, ενώ το γυναικείο σηματοδοτεί την ιδιαιτερότητα, τη διαφορά, την απόκλιση από την οικουμενική σωματικότητα και την περιχαράκωση στα όρια της «φύσης».³ Είτε στην εκδοχή της γυναίκας ως ατίθασου και επικίνδυνου σεξουαλικού όντος που κυριάρχησε στις αναπαραστάσεις του 17^{ου} αιώνα, είτε στην εξιδανικευμένη εικόνα της οικόσιτης γυναίκας που δέσποσε στις κατηγορίες του 18^{ου} αιώνα, το γυναικείο σώμα αντιπροσωπεύει την «προ-πολιτισμική» βαθμίδα εξέλιξης του ανθρώπου, αλλά και την κατηγορική εξαίρεση από την (ανδρική) ανατομική κανονικότητα. Ο διαφωτισμένος ανδρικός νους, εξουσιοδοτημένος να ταξινομεί, να ιεραρχεί αξιολογικά και να παθολογικοποιεί κατηγορίες ανθρώπων (γυναίκες, μαύρους, Εβραίους, ιθαγενείς, κτλ) με βάση σωματικές διαφορές που ανάγονται σε ύψιστης αξιοπιστίας οικουμενικά «αυτονόητα», παραμένει αμόλυντος από τη χυδαία υλικότητα του σώματος. Η «διαφορά» αυτή δεν είναι όμως αξιολογικά ουδέτερη, αλλά έρχεται στο λόγο φορτισμένη με οιονεί παθολογικά χαρακτηριστικά. Η τιθάσευση και απεμπόληση των πολιτισμικά απαξιωμένων εκδηλώσεων του γυναικείου σώματος, κυρίως των υποτιθέμενα ανεξέλεγκτων εκκρίσεών του, γίνεται δείκτης και μέτρο του «πολιτισμένου σώματος» (Eliás 1978), ενός σώματος που οριοθετείται ως ανδρικό, λευκό, ετεροφυλόφιλο και, πάνω απ' όλα, εύρωστο, αρτιμελές και υγιές. Όσες-οι λόγω φύλου, φυλής, κοινωνικής τάξης, αρτιμέλειας και σεξουαλικότητας δεν εμπίπτουν σ' αυτό το υπόδειγμα, παραμένουν Άλλοι, αποκλεισμένοι από την «ανθρωπότητα» και τις αναγνωρίσιμες ιδιότητές της.

Είναι ακριβώς αυτή η περίπλοκη γενεαλογία των ιεραρχικά δομημένων διαιρέσεων -ανάμεσα σε υγεία και παθολογία, κανονικότητα και απόκλιση, καθαρότητα και μιαιρότητα, Εαυτό και Άλλους- που καθιστά το φύλο «μια χρήσιμη κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης», όπως το έθεσε η Joan Scott (1988), αλλά και μια κρίσιμη αναλυτική κατηγορία της ιστορικής και ανθρωπολογικής ανάλυσης της βιο-ιατρικού λόγου και των επιστημών υγείας. Ακολουθώντας άλλωστε τις θεωρητικές προσεγγίσεις των έργων που παρουσιάζονται στην επισκόπηση αυτή, το φύλο εκλαμβάνεται εδώ -στη σύνθετη σχέση του με την κοινωνική τάξη, τη φυλή και τη σεξουαλικότητα- σαν ασταθής θέση υποκειμένου μέσα σε περίπλοκες σχέσεις εξουσίας. Υπό το φως των αναζητήσεων και συζητήσεων στους χώρους της φεμινιστικής θεωρίας και της πολιτισμικής κριτικής από τη δεκαετία του 1980 και μετά, το φύλο εκλαμβάνεται σαν μια ρευστή συναρμολόγηση κανονιστικών εννοιολογήσεων και πειθαρχικών ρυθμίσεων, συμβολικών αναπαραστάσεων, λογοθετικών σχηματισμών, ψυχικών παραστάσεων, εμπρόθετης δράσης και αγωνιστικών αναμετρήσεων όπου διακυβεύονται το νόημα και η εξουσία. Στις μελέτες που παρουσιάζονται εδώ, οι αναλυτικές κατηγορίες «φύλο»,

³ Όπως γράφει η Simone de Beauvoir στο *Δεύτερο Φύλο*: «υπάρχει ένας απόλυτος ανθρώπινος τύπος, ο αρσενικός. Η γυναίκα έχει ωθήκες, μήτρα: αυτές οι ιδιαιτερότητες την φυλακίζουν στην υποκειμενικότητά της, την περιορίζουν μέσα στα όρια της ίδιας της φύσης. Λέγεται συχνά ότι σκέφτεται με τους αδένες της. Ο άνδρας αγνοεί το γεγονός ότι και η δική του ανατομία περιλαμβάνει αδένες, όπως οι όρχεις, και ότι εκκρίνουν ορμόνες. Θεωρεί το σώμα του μια άμεση και φυσιολογική σύνδεση με τον κόσμο, τον οποίο πιστεύει ότι κατανοεί αντικειμενικά, ενώ θεωρεί το σώμα της γυναίκας τροχοπέδη, φυλακή, επιβαρυνμένο από τις ιδιαιτερότητές του» (σελ. 15, αγγλ. εκδ.).

«γυναίκες» και «άνδρες», «θηλυκότητα» και «ανδρισμός» δεν παραπέμπουν σε ενιαίες ταυτότητες ή υποστασιοποιημένα συλλογικά υποκείμενα, αλλά σε πολιτισμικά προσδιορισμένες, ασταθείς και αμφιλεγόμενες θέσεις πειθαρχικής υποκειμενοποίησης και εμπρόθετης δράσης.

Στην εργασία αυτή, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις αναλυτικές προσεγγίσεις – κυρίως ανθρωπολογικές και ιστορικές- που έχουν θέσει καινούργια ερωτήματα ή έχουν ανοίξει νέες και χρήσιμες προοπτικές σε παλαιότερα ερωτήματα κι έχουν συμβάλει στην αναλυτική, θεωρητική και μεθοδολογική ανανέωση όχι μόνο των ιδιαίτερων πεδίων της Υγείας και του Φύλου, αλλά και του πεδίου που αρθρώνεται από την ίδια τη συνεξέταση των πεδίων αυτών. Το διεπιστημονικό πεδίο ανθρωπιστικών, κοινωνικών και πολιτισμικών σπουδών που συνιστά η συνεξέταση αυτή αναδύθηκε στο πλαίσιο του πολλαπλασιασμού των αντικειμένων μελέτης (π.χ. υγεία, σώμα, κοινωνική οδύνη) και του εμπλουτισμού των θεωρητικών-μεθοδολογικών προσεγγίσεων (π.χ. φεμινιστική κριτική, μεταδομισμός, παραστασιακή επιτέλεση, αποδόμηση, ψυχανάλυση) που συντελέστηκαν κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα στο πλαίσιο της κοινωνικής ανθρωπολογίας και των κοινωνικών επιστημών γενικότερα.

Η κριτική που ασκήθηκε στη ρητορική και την πρακτική των κοινωνικών επιστημών στη δεκαετία του 1980, κυρίως η οξεία κριτική στον αντικειμενοποιητικό λόγο του θετικισμού, συνεισέφερε στη σημαντική ανανέωση κλάδων όπως η ιστορία, η ανθρωπολογία, οι πολιτικές επιστήμες και η κοινωνιολογία. Διευκολύνθηκε έτσι η συνομιλία τους με τις πολιτισμικές σπουδές, τις σπουδές φύλου, τη φεμινιστική θεωρία, τα queer studies, τις μετα-αποικιακές σπουδές, καθώς και τις σπουδές επιστήμης και τεχνολογίας. Η εισαγωγή της αναλυτικής κατηγορίας «φύλο» είχε έτσι κι αλλιώς ήδη μετασηματίσει τα παραδείγματα των παραπάνω γνωστικών πεδίων, αφού δεν ήρθε απλά και μόνο να προσθέσει σ' αυτά νέες θεματικές, αλλά επέβαλε και μια συστηματική αναθεώρηση των αξιωματικών παραδοχών και καθιερωμένων επιστημολογικών προταγμάτων τους.

Η αναλυτική συνάντηση φύλου και υγείας στοιχειοθετεί ένα πεδίο εντός του οποίου -και μέσω του οποίου- αρθρώνονται κρίσιμες αντιστοιχίες ανάμεσα στο ατομικό σώμα και στο πολιτικό σώμα. Αν η φαινομενολογία έδωσε ιδιαίτερη αναλυτική έμφαση στον ενσώματο εαυτό, είναι ο μετα-δομισμός που έστρεψε δυναμικά την αναλυτική οπτική προς την επιτήρηση και ρύθμιση των ατομικών και συλλογικών σωμάτων στη σεξουαλικότητα, την αναπαραγωγή, την αρρώστια και την εργασία. Η εξέταση της θέσης του έμφυλου σώματος στα συμφραζόμενα της βιο-ιατρικής απαιτεί μια κριτική περιδιάβαση στη δυτική εννοιολόγηση της φυσικής υπόστασης του φύλου (Jordanova 1986, Μπακαλάκη 1994, Παπαταξιάρχης 1992). Στο επιστημολογικό στερέωμα του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, η φυσική υπόσταση του φύλου εντοπίζεται κυρίως στην ανάδειξη της ανατομικά και φυσιολογικά θεμελιωμένης «ιδιαιτερότητας» του γυναικείου σώματος. Η ανατομία και φυσιολογία των γυναικών, που ταυτίζεται με το βιολογικό πεπρωμένο τους ως μητέρων και τροφών, είναι αυτή που καθορίζει την κοινωνική τους θέση και αξία. Στο επιστημολογικό αυτό πλαίσιο, ακόμη κι αν μια γυναίκα δεν έχει παιδιά, η αναπαραγωγική της δυνατότητα υπαγορεύει την κατάσταση της υγείας της, ή μάλλον της έλλειψης υγείας της (Rooney 1988).

Διεξάγοντας έρευνες κοινότητας αλλά και πολυ-τοπικές έρευνες, εστιάζοντας στις λεγόμενες «παραδοσιακές» κοινωνίες αλλά και στα αστικά συμφραζόμενα της μετα-βιομηχανικής Δύσης, η εθνογραφική εξέταση του έμφυλου λόγου περί υγείας και

αρρώστιας και η πολιτισμική εμπειρία της υγείας και της αρρώστιας επέφερε ανανέωση σε έννοιες-κλειδιά όπως: σώμα, ενσωμάτωση, σάρκα, συναίσθημα, εμπειρία, διαφορά, εξουσία, τις οποίες εκλαμβάνει όχι σαν παγιωμένες και υποστασιοποιημένες οντότητες, αλλά σαν πολυεπίπεδες διαδικασίες κοινωνικής και πολιτισμικής νοηματοδότησης, πολιτικής διαπραγμάτευσης, ενεργούς συμβολικής ερμηνείας και ψυχικής παράστασης. Στο πλαίσιο αυτό, οι διακρίσεις υποκειμενικότητας-αντικειμενικότητας, δημόσιου-ιδιωτικού, ατομικού σώματος-πολιτικού σώματος, αναφορικότητας-αναπαράστασης, λόγου-πρακτικής, πειθαρχίας-εμπρόθετης δράσης τίθενται συστηματικά υπό αναστοχαστική επανεξέταση. Έτσι, η υποκειμενικότητα δεν εικονογραφείται με όρους μιας ενιαίας, σταθερής και ορθολογικής ατομικότητας υπερκαθορισμένης από έναν απόλυτο και παντοδύναμο νόμο, αλλά με όρους συσχετισμού δυνάμεων, διαρκών και εύθραυστων διαδικασιών ενεργούς διάπλασης και διάδρασης.

Η επισκόπηση της βιβλιογραφίας εντοπίζει αλλά και, αναπόφευκτα, διαδραματίζει μια κάποια ένταση ανάμεσα στις αναλυτικές κατηγορίες «γυναίκες» και «φύλο». Η ένταση αυτή συμπυκνώνεται στο θεμιτό ερώτημα: αν στόχος είναι η ανάδειξη της *έμφυλης* διάστασης της βιο-ιατρικής, γιατί αυτή η υπερ-εκπροσώπηση των *γυναικών*; Οι λόγοι αυτής της αυξημένης αναλυτικής «ορατότητας» των γυναικών στις μελέτες που διερευνούν τις έμφυλες διαστάσεις της βιο-επιστήμης είναι ιστορικοί και πολιτικοί: Αν στόχος είναι να κατανοήσουμε επαρκέστερα το πώς συγκροτούνται, νομιμοποιούνται και φυσικοποιούνται συστήματα κοινωνικής ιεράρχησης των υποκειμένων όπως είναι αυτό του φύλου, φαίνεται απαραίτητο να εξετάσουμε τις ιστορικά και κοινωνικά αρθρωμένες σχέσεις εξουσίας που έχουν υπαγάγει *πρωτίστως* τις «γυναίκες» στην α-ιστορική «ουσία» του βιολογικοανατομικού τους φύλου. Χρειάζεται, δηλαδή, να ανιχνευτούν οι σχέσεις (πολιτικής, κοινωνικής, βιο-επιστημονικής) εξουσίας που οργανώνουν τη διχοτομική πρόσληψη του φύλου και νομιμοποιούν την εσωτερική ομοιογενοποίηση των φύλων με τρόπους που επιδρούν καταπιεστικά και απαξιωτικά όχι συμμετρικά για όλα τα έμφυλα υποκείμενα, αλλά *κυρίως* για τις γυναίκες. Το ζητούμενο, δηλαδή, είναι να εξεταστούν οι σχέσεις εξουσίας που κατασκευάζουν τις «γυναίκες» σαν φυσικά δεδομένα και εγγενή «διαφορά» -και μάλιστα παθολογική και *απαξιωμένη*- ως προς την ιδεατοποιημένη προφάνεια της ανδρικής, αστικής, ετεροσεξουαλικής, λευκής «οικουμενικότητας», και μάλιστα σ' έναν χώρο -όπως είναι αυτός της βιο-ιατρικής γνώσης/εξουσίας- στον οποίο η επίκληση της υποτιθέμενα άφυλης επιστημονικής-αξιολογικής ουδετερότητας έχει λειτουργήσει σαν καταστατικό επιστημολογικό πρόταγμα. Τα σημαντικότερα ίσως οφέλη που αποκόμισαν οι ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες από την εισαγωγή της αναλυτικής κατηγορίας «φύλο» στη ανθρωπολογική και ιστορική μελέτη της βιο-επιστήμης είναι η ιστορικοποίηση και πληρέστερη κατανόηση της ασύμμετρης τοποθέτησης των έμφυλων υποκειμένων στο πεδίο της βιο-ιατρικής, καθώς και της νομιμοποιητικής κατασκευής της γυναίκας ως ουσιωδώς διαφορετικής από τον άνδρα βάσει της αναπαραγωγικής της φυσιολογίας (από την οποία, *άλλωστε*, πηγάζει η αμφίσημη εννοιολόγησή της ως ενός πλάσματος –επικίνδυνου και ιερού, μαζί- που χρήζει ιατρικής επιτήρησης). Η αμφισημία αυτή συμπυκνώνεται στην -φαινομενικά μόνο- παράδοση πολιτισμική και επιστημική κατανόηση όψεων της γυναικείας φυσιολογίας –όπως η περίοδος και ο τοκετός- ως εμβληματικά «φυσικών» πλευρών της γυναικείας υπόστασης, αλλά και, ταυτόχρονα, ως «αφύσικων» παρεκκλίσεων. Ο λόγος της γυναικείας φυσιολογίας και οι πρακτικές ιατρικού ελέγχου που συνάδουν με αυτόν οικοδομούνται –και εξουσιοδοτούνται-

ακριβώς στο σημείο της αμφίσημης και μεταιχμιακής σύζευξης ανάμεσα στην κανονικότητα και την παθολογία.⁴

Η ιατρικοποίηση της «σεξουαλικής διαφοράς»: Η αναπαραγωγική ετεροφυλοφιλία ως συνώνυμο της υγείας

Στα πεδία της βιολογίας και των βιο-ιατρικών επιστημών, χαρακτηριστική έχει υπάρξει η έννοια του βιολογικού σώματος ως οικουμενικής, σταθερής και πολιτικά ουδέτερης οντότητας, μιας οντότητας εκτός ιστορίας, πολιτισμού, γλώσσας και γεωγραφίας. Σ' αυτό το επιστημικό πλαίσιο, οι κατηγορίες του φύλου -κυρίως η θηλυκότητα και λιγότερο ο ανδρισμός- συνιστούν οικουμενικές κατηγορίες που έχουν βιολογικό υπόβαθρο. Η περίοπτη θέση που κατέχει η συμβολική αξιακή αντίστιξη φύση/πολιτισμός και η σχέση της με το φύλο στη δυτική μεταφυσική αναλύεται στο σημαντικό άρθρο της Donna Haraway (1979) που εξετάζει κριτικά την ιστορία του «βιολογικού εγχειρήματος» και των έμφυλων και σεξουαλικών του συνδηλώσεων από την ανθρώπινη μηχανική ως την κοινωνιοβιολογία. Η επιστημολογική διάκριση ανάμεσα σε «γυναίκες» που ανάγονται στη «φύση» και σε «άνδρες» που ανάγονται στον «πολιτισμό» έχει υπάρξει στο επίκεντρο ιδιαίτερα έντονων αναζητήσεων και δημιουργικών συζητήσεων στο χώρο της κοινωνικής ανθρωπολογίας κι έχει σηματοδοτήσει τη μετάβαση από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία του φύλου (Ortner 1974, Rosaldo 1974, Strathern 1980, για μια συνοπτική παρουσίαση βλ. Μπακαλάκη 1994, για κριτική στην κατηγορική αντίθεση φύσης-πολιτισμού, δεξ MacCormack 1980, Mathieu 1973, 1978, Παπαταξιάρχης 1992).

Πριν τον 18^ο αιώνα, όπως σημειώνει ο Thomas Laqueur, η θεώρηση του σώματος κυριαρχούνταν από το αρχαιολογικό μοντέλο του ενός φύλου: «Σύμφωνα με το μοντέλο του ενός φύλου, κυρίαρχο στην ανατομική σκέψη επί δυο χιλιάδες χρόνια, η γυναίκα γινόταν κατανοητή σαν αντιστροφή του άνδρα: η μήτρα ήταν το γυναικείο όσχεο, οι ωοθήκες ήταν οι όρχεις, τα χείλη ήταν η ακροποσθία, και ο κόλπος ήταν το πέος» (1990: 236). Σ' αυτό το μοντέλο, στο οποίο τα γυναικεία όργανα δεν είχαν δικά τους ονόματα και από το οποίο απουσίαζε τελείως η κλειτορίδα, η γυναίκα ήταν δυνάμει άνδρας, ή ένας αποτυχημένος άνδρας.

Αλλά και σε μεταγενέστερες εποχές, πολύ μετά την μετάβαση από το μονοσεξουαλικό στο νεωτερικό δισεξουαλικό μοντέλο που σημειώθηκε τον 18^ο αιώνα, δεν υπάρχει ομοιογένεια στις εννοιολογήσεις του σεξουαλικού σώματος, αφού το «σεξ» - οι ορισμοί του και οι διασυνδέσεις του με πολλαπλές εκδοχές εξουσίας- παραμένει πάντα αντικείμενο ιδεολογικής και πολιτικής διαμάχης. Αυτός ο αμφιλεγόμενος χαρακτήρας του τι συνιστά έμφυλο και σεξουαλικό βιολογικό σώμα φαίνεται στην ιστορία των αναπαραστάσεων των γεννητικών οργάνων. Η Lisa Jean Moore και η Adele E. Clarke (1995) έχουν ανιχνεύσει τις ιστορικές αλλαγές στις κειμενικές και γραφικές αναπαραστάσεις της κλειτορίδας σε κείμενα ανατομίας του 20^{ου} αιώνα (κείμενα που εκδόθηκαν μεταξύ 1900 και 1991) δείχνοντας, μεταξύ άλλων, τις ανομοιογενείς εννοιολογήσεις και τους αμφιλεγόμενους ορισμούς γύρω από το συγκεκριμένο μέρος του

---

⁴ Η ανίχνευση των ιστορικών, θεωρητικών, πολιτικών και κοινωνικών συντεταγμένων στις οποίες ανάγεται η ερευνητική έμφαση στην βιο-ιατρική κατασκευή και διαχείριση του *γυναικείου* φύλου δεν πρέπει, βέβαια, να επισκιάζει τη σημασία της διαρκούς ανάγκης μετατόπισης από περιγραφικές χρήσεις του φύλου στην κατεύθυνση μιας περισσότερο αναλυτικής προσέγγισης (Αβδελά και Ψαρρά 1997, Σκοτ 1986).

γυναικείου σώματος, όποτε και όπου, βέβαια, αυτό τίθεται στο λόγο ή σε οπτική αναπαράσταση.

Σύμφωνα με το μοντέλο υγείας και αρρώστιας που έγινε κυρίαρχο στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, τρόπος ζωής και κοινωνικοί ρόλοι είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με την υγεία. Αυτό το μοντέλο, αν και εφαρμόζεται και στους άνδρες και στις γυναίκες, έχει διαφορετικές επιπτώσεις στα δυο φύλα. Στο πλαίσιο αυτής της ασύμμετρης εφαρμογής του υπέρτατου οικουμενικού νόμου της φυσικής κοινωνικότητας, η αναπαραγωγική λειτουργία αναδεικνύεται σε κρίσιμο προσδιοριστικό παράγοντα της φυσιολογικής και κοινωνικής ζωής των γυναικών. Ο «φυσικός προορισμός» των γυναικών να γεννήσουν και να αναθρέψουν παιδιά ανάγεται σε καθοριστικό παράγοντα της σωματικής και διανοητικής τους κατάστασης, τόσο των φυσιολογικών δυνατοτήτων τους όσο και των κοινωνικών καθηκόντων τους. Είναι ακριβώς η αναπαραγωγική αποστολή που τις περιορίζει στο «φυσικό» τους πεδίο δράσης που είναι η οικιακότητα, ο ιδιωτικός χώρος του σπιτιού και της οικογένειας.

Στα ιατρικά κείμενα του 18^{ου} αιώνα, που διέπονται από τις αρχές της ηθικής φιλοσοφίας, κεντρικός ρόλος αποδίδεται στο στήθος, ως σύμβολο του πιο θεμελιώδους δεσμού μεταξύ μητέρας και παιδιού, αλλά επίσης και της ανδρικής σεξουαλικής επιθυμίας: αισθητικοί, ιατρικοί και κοινωνικοί λόγοι συνυφαίνονται. Τον 19^ο αιώνα, στα επιστημονικά εγχειρίδια της μαιευτικής, η έμφαση μετατίθεται από το μαστό στη μήτρα. Η δεσπόζουσα θέση που κατέχει η μήτρα στις αναπαραστάσεις του γυναικείου σώματος υποδηλώνει την ισχύουσα ιατρική αντίληψη ότι οι γυναίκες, περισσότερο από τους άνδρες, ορίζονται και καθορίζονται από την αναπαραγωγική τους λειτουργία (Rooney 1988). Η Haraway (1989) έχει παρατηρήσει ότι στην οργανική οικονομία του 19^{ου} αιώνα, όπως αυτή αναπαρίσταται στην ιατρική φιλολογία στην Αγγλία και τις ΗΠΑ, τα σεξουαλικά (ή σεξουαλικοποιημένα) σώματα των γυναικών οργανώνονται γύρω από τη φυσιολογία της μήτρας και τη μητρική λειτουργία, ενώ των ανδρών από την σπερματική οικονομία που κατανοείται ως συνδεδεμένη άμεσα με το νευρικό σύστημα.

Όπως αποτυπώνεται στην πρόσφατη ιστορία της δυτικής νεωτερικότητας και, ειδικότερα, των «επιστημών της ζωής» μετά τον 18^ο αιώνα, οι λόγοι των βιο-ιατρικών επιστημών, της υγείας και της αρρώστιας, διαμεσολαβούν με περίπλοκους και συχνά αμφίσημους τρόπους -προς την κατεύθυνση της εξουσιοδότησης ή της αμφισβήτησης- τις εννοιολογήσεις της φύσης και του πολιτισμού, τις κοινωνικές κατασκευές του γυναικείου σώματος αλλά και τους πολιτισμικούς ορισμούς του φύλου και της σεξουαλικότητας. Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα οι κοινωνικές και οι φυσικές επιστήμες βρίσκονται σε σχέση αμοιβαίας επίδρασης. Αποτέλεσμα αυτής της αλληλεπίδρασης, που διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στην ιστορία της ηγεμονίας του λευκού ανδρικού ετεροφυλοφιλικού αστικού σώματος ως πεμπτουσιακά υγιούς στη δυτική μεταφυσική, ήταν ο κοινωνικός δαρβινισμός. Ήταν άλλωστε οι ιδέες του Thomas Malthus για την κοινωνική αναγκαιότητα της αναχαίτισης της φυσικής αύξησης της αναπαραγωγής των φτωχών (*Δοκίμιο για την Αρχή του Πληθυσμού*, 1798) που ενέπνευσαν στο Δαρβίνο την *Καταγωγή των Ειδών* (1859). Στο έργο του μάλιστα *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex* (1871), ο Δαρβίνος ανέπτυξε τη σχέση ανάμεσα στη φυσική επιλογή και τη σεξουαλική επιλογή, υποστηρίζοντας ότι η επιβίωση εξαρτάται από τη βιολογική, αναπαραγωγική επιτυχία της σεξουαλικής επιλογής. Υπό την επιρροή εξάλλου του έργου του Malthus, η παλιά ιδέα της εξίσωσης του υγιούς ατομικού σώματος με το υγιές πολιτικό σώμα αναδιατυπώνεται θέτοντας τη

σεξουαλικότητα στο επίκεντρό της: η αχαλίνωτη σεξουαλικότητα έγινε σημαίνον του αδύναμου κοινωνικού οργανισμού, ενώ η δύναμη του κράτους θεωρήθηκε συνδεδεμένη με τον αποτελεσματικό έλεγχο της γονιμότητας. Έτσι, η υγιής ανθρώπινη –κυρίως γυναικεία- σεξουαλικότητα αναδεικνύεται σε μείζον κοινωνικό και πολιτικό πρόβλημα τον 19^ο αιώνα. Οι επιστημονικοί λόγοι του δαρβινισμού και της σεξολογίας συνδιαμορφώνουν ένα κανονιστικό μοντέλο ηθικής θεώρησης των φύλων, στο επίκεντρο του οποίου βρίσκονται ο αυστηρός σεξουαλικός διμορφισμός και η αναπαραγωγική ετεροφυλοφιλία. Στο πλαίσιο αυτό, ο βιο-ιατρικός λόγος δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη «σεξουαλική διαφορά» αποδίδοντάς της το χαρακτήρα της *κατεξοχήν* διαφοράς. Στο πλαίσιο του ιατρικού λόγου για τη «γυναίκα», η αυτόματη ωορρηξία σήμαινε ότι οι γυναίκες κυριαρχούνταν από το αναπαραγωγικό τους σύστημα. Αυτή η ανάγνωση του γυναικείου σώματος παρέπεμπε στην παλαιότερη αναπαράσταση της γυναίκας ως πλάσματος της φύσης –και όχι της ανθρώπινης κοινωνίας και του πολιτισμού- που τα φυσικά (μητρικά) της ένστικτα την περιορίζουν στον ιδιωτικό χώρο της οικιακότητας.

Ιδιαίτερα σημαντικό από την άποψη της κατάδειξης της σχέσης ανάμεσα σε επιστήμη και σεξουαλικότητα είναι το έργο της Ludmilla Jordanova (1999): Οι σεξουαλικοί ρόλοι εγκαθιδρύθηκαν με βάση έναν επιστημονικό και ιατρικό λόγο, ενώ οι φυσικές επιστήμες και η ιατρική θεμελιώνονται σε –και διαπερνώνται από- σεξουαλικές μεταφορές. Αντλώντας κατά κύριο λόγο από τις περιπτώσεις της Γαλλίας και Βρετανίας του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, η Jordanova έχει διερευνήσει τις διασυνδέσεις ανάμεσα στα ζεύγη φύση/πολιτισμός και γυναίκα/άνδρας μέσα από μια ιστορική μελέτη των βιο-ιατρικών επιστημών και των μεταφορών και συμβολισμών που αυτές χρησιμοποιούν. Την εποχή του Διαφωτισμού, από την οποία αρχίζει την γενεαλογία της, μετατοπίσεις στις έννοιες «πολιτισμός», «φύση», «ζωή» αποτελούν ενδείξεις βαθύτερων αλλαγών στους τρόπους με τους οποίους η ανθρώπινη κοινωνία και οι σχέσεις της με το φυσικό κόσμο εννοιολογούνται. Η ιατρική επιστήμη ήταν θεμελιώδης στο εγχείρημα του Διαφωτισμού να εμπεδώσει μια ορθολογική γνώση του φυσικού και του κοινωνικού κόσμου αποδεδειγμένη από τη θρησκευτική ορθοδοξία και βασισμένη στην εμπειρική πληροφορία που αντλείται από τις αισθήσεις. Σ' αυτό το πλαίσιο της ιδεατοποίησης του προτάγματος χειραγώγησης της φύσης, φυσικοί φιλόσοφοι και ιατρικοί συγγραφείς που κινούνται από το ενδιαφέρον να εντρυφήσουν στα μυστικά της φύσης εστιάζουν την προσοχή τους στη διαχείριση φαινομένων του «φυσικού κόσμου» όπως είναι η αναπαραγωγή, η σεξουαλική συμπεριφορά και οι ασθένειες που σχετίζονται με αυτήν. Σ' ένα επιστημικό πλαίσιο που κυριαρχείται από την αντίληψη περί διασύνδεσης βιολογικών, φυσιολογικών και κοινωνικών φαινομένων, η υγεία θεωρείται ότι καθορίζεται από αντίστοιχες μεταβλητές: τόσο από «συνθήκες» όσο και από «συνήθειες»: μεταβλητές όπως το κλίμα, οι εργασιακές συνθήκες, η γεωγραφία, η διατροφή, η άσκηση, αλλά και οι μέθοδοι διακυβέρνησης συνεπιδρούν στη διαμόρφωση όλων των πεδίων της ανθρώπινης ζωής, συμπεριλαμβανομένων των σεξουαλικών και αναπαραγωγικών τους συμπεριφορών. Εξετάζοντας την ιδεολογική λειτουργία της εφαρμογής της διχοτομίας φύση/πολιτισμός στο φύλο όπως αυτή συντελείται στον ιατρικό λόγο, η Jordanova δείχνει τον κεντρικό ρόλο των σεξουαλικών μεταφορών στο λόγο και τις πρακτικές της βιο-ιατρικής επιστήμης, με δεσπόζουσα την αναλογία φύσης και γυναίκας, σύμφωνα με την οποία η γυναίκα χρειάζεται να ανακαλυφθεί και να

διαπεραστεί από το βλέμμα της ανδρικής επιστήμης.⁵ Η γυναίκα συμβολοποιείται σαν έλλειψη διανοητικής δυνατότητας, σηματοδοτεί την αφέλεια και την ευπιστία. Έτσι, η μορφή της «απαίδευτης γυναίκας» εμβληματοποιεί την τροχοπέδη στην πρόοδο που ευαγγελίζεται ο Διαφωτισμός. Από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, σε μια εποχή κατά την οποία ενισχύεται ο σεξουαλικός διμορφισμός και η πόλωση ανάμεσα στα φύλα, η μορφή του άνδρα υποδηλώνει πρόοδο, ενώ της γυναίκας οπισθοδρόμηση.

Εξάλλου, αντλώντας από το έργο του Thomas Laqueur (2003 [1990]), η Mary Rooney (1989) σημειώνει ότι ο 19^{ος} αιώνας γνώρισε μια τεράστια παραγωγή λόγων και ιδεολογιών που ενίσχυσαν το δυισμό αρσενικό/θηλυκό, παίρνοντας ως δεδομένη μια φυσικοποιημένη ετεροφυλοφιλία και εγκαθιστώντας την έμφυλη και σεξουαλική διαφορά σε ένα ακραιφνώς διμορφικό σχήμα. Κι επειδή, όπως λέει η Carole Vance (1984: 21) απηχώντας τον Μισέλ Φουκώ, «μια πολύ λεπτή γραμμή χωρίζει το να μιλάς για σεξ από το να θέτεις κανόνες», το φύλο και η σεξουαλικότητα τίθενται έτσι σε μια τροχιά εντατικής κανονικοποίησης, στην οποία κεντρικό ρόλο παίζει η ιδεολογία του διμορφισμού. Το τέλος του 19^{ου} αιώνα γνώρισε την «ανακάλυψη» της ομοφυλοφιλίας, όταν οι πρώτοι σεξολόγοι Krafft-Ebing (1886) και Havelock Ellis (1895) ασχολήθηκαν συστηματικά με την κατηγοριοποίηση των διαφορετικών εκδηλώσεων της ανθρώπινης σεξουαλικότητας (Weeks 1987). Το έργο του πρώτου *Psychopathia Sexualis* (1886) επικεντρωνόταν στην κοινωνική εκδήλωση της σεξουαλικής «διαστροφής»: επρόκειτο για ένα εγχείρημα οριοθέτησης και ταξινόμησης της σεξουαλικής παθολογίας, στο οποίο ο Φουκώ είδε την παραδειγματική έκφραση της διά του λόγου πειθαρχικής ρύθμισης της σεξουαλικότητας μέσω της εγκαθίδρυσης του υποχρεωτικού κανόνα της ετεροφυλοφιλίας.

Ο «λευκός άνδρας» και η αποικιοκράτηση της γυναικείας παθολογίας

Όπως έχει δείξει ο Sander Gilman (1985), ο βικτοριανός ρατσισμός νομιμοποίησε τους ισχυρισμούς του για την ανωτερότητα των λευκών και την παθολογικοποίηση της σεξουαλικότητας των μαύρων επιστρατεύοντας επιχειρήματα βιολογικής διαφοράς.

Τα σώματα των Αφρικανών γυναικών κατείχαν κεντρική θέση στη φαντασία των Ευρωπαίων ανδρών επιστημόνων και περιηγητών κατά τη διάρκεια της γαλλικής αποικιοκρατικής επέκτασης. Στην επιστημονική και άλλη βιβλιογραφία της εποχής, παρουσιάζονταν σαν άγρια και ατίθασα, που -κατ' αναλογία με τις φαντασιακές αποικιοκρατικές γεωγραφίες της Αφρικής και του «Νέου Κόσμου»- προσδιόριζαν σε περιοχές προς εξερεύνηση, εκμετάλλευση και χειραγώγηση. Η σωματική μορφή του «πρωτόγονου» θηλυκού -η ανατομία της «μαύρης γυναίκας»- ήταν ιδιαίτερα σημαντική στο έργο των ανατόμων και βιολόγων του πρώιμου 19^{ου} αιώνα, σαν τον Georges Cuvier. Η Anne Fausto-Sterling (1995) έχει δείξει τους τρόπους με τους οποίους οι ανατομικές και ανθρωπομετρικές τεχνικές ταξινόμησης των αφρικανικών γυναικείων σωμάτων θεμελιώνονταν στην ανδρική επιθυμία για επιστημολογική επικράτηση πάνω στη φύση, πρωταρχικά σημαίνοντα της οποίας ήταν οι «άγριοι» και οι «γυναίκες». Η Saartje Baartman, γνωστή και ως «Αφροδίτη του Hottentot», η νοτιοαφρικανή γυναίκα που έγινε αντικείμενο ενδελεχούς παρατήρησης και εξέτασης από τους «πατέρες» της νεωτερικής βιολογίας και που το εκμαγείο του σώματός της παρέμεινε εκτεθειμένο στο Μουσείο του

---

⁵ Η Jordanova σημειώνει όμως μια σημαντική αμφισημία στη στερεοτυπική διασύνδεση γυναίκας με φύση: οι γυναίκες είναι πιο γερές αλλά και πιο μαλακές, πιο ευάλωτες αλλά και πιο ανθεκτικές απ' ό,τι οι άνδρες.

Ανθρώπου στο Παρίσι μέχρι την αρχή της δεκαετίας του 1980, έγινε το όχημα της εμπέδωσης λόγων φυλετικής διαφοράς και σεξουαλικής παθολογίας κατά τον 19^ο αιώνα. Ήταν μια μόνο από τις πολλές Αφρικανές γυναίκες που τα σώματά τους -αξιοθέατα σύμβολα της φυλετικής και έμφυλης ανωμαλίας στα συγκείμενα της κυρίαρχης επιστήμης- κατέληξαν στα τραπέζια της συγκριτικής ανατομίας της εποχής.⁶ Στις συγκριτικές αυτές μελέτες, το ενδιαφέρον της επιστήμης εστιαζόταν στα έμφυλα και σεξουαλικά χαρακτηριστικά του σώματος: μήκος και υφή μαλλιών, μέγεθος και σχήμα του στήθους και της κλειτορίδας, και, πάνω απ' όλα, σχήμα και μέγεθος της λεκάνης ως στερεοτυπικής θέσης της «γονιμότητας». Το ανδρικό σώμα –και μάλιστα το λευκό- αναδεικνυόταν έτσι στον ακρογωνιαίο λίθο της ανθρώπινης ανατομίας, ενώ το γυναικείο –και μάλιστα το μη-λευκό- σε μια σεξουαλική παραλλαγή ή υποδιαίρεση του είδους (Schiebinger 1993).

Καθοριστικός υπήρξε επίσης ο ρόλος του φύλου στην κατασκευή μιας σωματικής «τυπολογίας των εγκληματιών» στο πλαίσιο της κοινωνικής υγιεινής του 19^{ου} αιώνα. Ο David Horn (1995) έχει εξετάσει την κοινωνική και επιστημονική κατασκευή του επικίνδυνου γυναικείου σώματος στην εγκληματολογική ανθρωπολογία του Cesare Lambroso, όπου η σχέση μεταξύ «κανονικού» και «αποκλίνοντος» παραμένει επίμαχη και αμφιλεγόμενη: τα γυναικεία σώματα κατανοούνται σαν εγγενώς αποκλίνοντα ως προς την (ανδρική) κανονικότητα του ανθρώπινου σώματος, και, ως εκ τούτου, κοινωνικά επικίνδυνα.

Δεδομένης της γενεαλογίας των επιστημονικών, ιατρικών και πολιτισμικών εννοιολογήσεων του γυναικείου σώματος με όρους παθολογίας και απόκλισης, φαίνεται να δικαιώνεται η σημειολόγος και ψυχαναλύτρια Julia Kristeva (1982) όταν γράφει ότι το γυναικείο σώμα, εξαιτίας των αναπαραγωγικών του λειτουργιών, είναι η πεμπτούσια του «απο-κειμένου»,⁷ ενός πόλου αβέβαιης σύμπτωσης μεταξύ έλξης και αποστροφής. Εν μέρει, η Kristeva βασίζει τη θεωρία της για τη μεταίχμιακή υποστασιοποίηση του γυναικείου σώματος σε μια κριτική ανάγνωση της συμβολικής ερμηνείας των κανόνων της καθαρότητας και μιαιρότητας στο πεδίο της πολιτισμικής εννοιολόγησης του σεξουαλικού κινδύνου που έχει προσφέρει η ανθρωπολόγος Mary Douglas (1966), η οποία άντλησε εθνογραφικό υλικό από έρευνες των σεξουαλικών ταμπού στην κοινωνία των Bemba της βόρειας Ροδεσίας (που είχε εξετάσει στην επιτόπια έρευνά της τη δεκαετία του '40 η Audrey Richards), στους Nuer (που μελέτησε ο Evans Pritchard), στους ορεσίβιους Arapesh (που μελέτησε η Margaret Mead), στους Mae Enga των υψιπέδων της Νέας Γουινέας (M. Meggitt 1962), στους Ινδιάνους Yurok της βόρειας Καλιφόρνιας (R. H. Robins 1958) και στους Lele του Κονγκό που μελέτησε η ίδια.

---

⁶ Η κεντρικότητα της ανατομίας δεν είναι τυχαία. Από την εποχή του Descartes, το ζωντανό σώμα προσλαμβάνεται στη δυτική βιο-επιστήμη σαν ένα είδος «εμψυχωμένου πτώματος», αφού η ανατομία ήταν το πρωταρχικό μέσο συλλογής δεδομένων σχετικά με την ανθρώπινη βιολογία (Leder 1990).

⁷ Η λέξη «απο-κειμένο» αποδίδει τον όρο «ab-jet», δηλαδή αυτό που δεν είναι ούτε υποκειμένο (sujet) ούτε αντικείμενο (objet). Στο έργο της *Pouvoirs de l'horreur; essai sur l'abjection* (1980), η Julia Kristeva αναπτύσσει τη θεωρία του αποκλεισμένου υποκειμένου στο πλαίσιο των βιβλικών ταμπού, εστιάζοντας την προσοχή της στην αμφιλεγόμενη μορφή της μητέρας, και τονίζοντας την απο-κειμενοποίηση της μητέρας ως συνθήκη για την ανάδειξη του υποκειμένου ως ομιλ-όντος.

Η υγεία ως κοινωνική πολιτική: Κοινωνική πειθάρχηση και βιοπολιτική

Στα έργα του *Η Γέννηση της Κλινικής: Μια Αρχαιολογία της Ιατρικής Αντίληψης* (1973) και *Ιστορία της Σεξουαλικότητας* (1979), ο Μισέλ Φουκώ εξέτασε τους εξουσιαστικούς εκείνους μηχανισμούς που σηματοδοτούν τη βιο-ιατρική επιστήμη ως πλέγμα κανονιστικών λόγων και πρακτικών που συμβάλλουν στη διαμόρφωση του εαυτού συντηρώντας και περιφρουρώντας την ακεραιότητα των ορίων και συνόρων του σώματος. Στο δοκίμιό του εξάλλου «Η ενσωμάτωση του νοσοκομείου στη σύγχρονη τεχνολογία», ο Φουκώ έχει δείξει ότι η θέσπιση της νοσοκομειακής ιατρικής αποτελεί καινοτομία του 18^{ου} αιώνα. Το νοσοκομείο ως θεραπευτικό εργαλείο, δηλαδή, ως μέσο ικανό να παρεμβαίνει στην ασθένεια και να γιατρεύει, χρονολογείται μόλις στα τέλη του 18^{ου} αιώνα.⁸ Το νοσοκομείο που λειτουργούσε στην Ευρώπη από την εποχή του Μεσαίωνα δεν ήταν με κανένα τρόπο μέσο ίασης και δεν είχε επινοηθεί γι' αυτό τον σκοπό. Ήταν κατά βάση μεικτό ίδρυμα αρωγής των φτωχών, και, ταυτόχρονα, θεσμός κοινωνικού αποκλεισμού και τόπος περιορισμού και ηθικής μεταστροφής όπου συνευρίσκονταν και αναμειγνύονταν άρρωστοι, πόρνες και τρελοί -όλοι αυτοί, δηλαδή, που συλλήβδην θεωρούνταν επικίνδυνοι φορείς μεταδοτικών μολυσματικών ασθενειών. Η σημαντικότερη ίσως συμβολή του Φουκώ ήταν ότι κατέστησε απολύτως σαφές πώς η νεωτερική ανθρώπινη οδύνη προκαλείται, με τρόπο σχεδόν παράδοξο, από τους ίδιους εκείνους θεσμικούς μηχανισμούς –νοσοκομεία, φυλακές, τρελοκομεία- που η κρατική εξουσία εγκαθιδρύει στο όνομα ακριβώς της πρόληψης και αναχαίτισης της οδύνης.

Όπως αναφέρει στην *Ιστορία της Σεξουαλικότητας*, ο Μισέλ Φουκώ θεωρούσε την ιστορία των γυναικείων σωμάτων και της παθολογικοποίησής τους σημαντική όψη της ιστορίας της απο-κεντρωμένης και διάχυτης μορφής εξουσίας που ονόμασε «βιοεξουσία». Δυστυχώς όμως δεν υλοποίησε ποτέ το αρχικό του σχέδιο να γράψει έναν τόμο στην *Ιστορία της Σεξουαλικότητας* αφιερωμένο στη μελέτη της σεξουαλικοποίησης του γυναικείου σώματος και των μορφών παθολογίας που σχετίζονται με αυτό, όπως είναι η υστερία, η νευρασθένεια και η ψυχρότητα (δες παρακάτω, σχετική ενότητα). Ο Φουκώ θα ανέλυε τις διαδικασίες μέσω των οποίων τα γυναικεία σώματα τίθενται υπό τον εποπτικό κοινωνικό έλεγχο της «βιοεξουσίας», αυτής της συναρμολόγησης γνώσης και εξουσίας, λόγων και πρακτικών, θεσμών και έξεων που εστιάζουν στην πολιτική διαχείριση της ζωής και αφορούν τόσο το ατομικό σώμα και την ατομική υγεία, όσο και το συλλογικό σώμα, τη δημόσια υγεία, την υγεία και ευημερία του πληθυσμού, στοχεύοντας στην παραγωγή και χειραγώγηση πιο χρήσιμων, παραγωγικών και (αυτο-)πειθαρχημένων σωμάτων. Ωστόσο, έχουν υπάρξει ιδιαίτερα χρήσιμες οι αναλύσεις του Φουκώ για το ρόλο της ιατρικής, του δικαίου, της ψυχιατρικής και των διάφορων κοινωνικών επιστημών στην παραγωγή νέων μορφών γνώσης/εξουσίας που ασκούνται πάνω στο σώμα, καθώς και η παρατήρησή του ότι η νεωτερική ιατρική και οι άλλες επιστήμες της ζωής δεν περιορίστηκαν στην παρατήρηση και διαχείριση του ανθρώπινου σώματος, αλλά συνέβαλαν καθοριστικά στη διαμόρφωση καθεστώτων αλήθειας για τον ενσώματο και έμφυλο χαρακτήρα της «κανονικότητας» και της «παθολογίας».

Η κοινωνική πολιτική -ως βιοπολιτική- έχει διαδραματίσει αποφασιστικό ρόλο στη θέσπιση της σύγχρονης «πειθαρχημένης κοινωνίας». Στην εξέταση αυτής της σχέσης -κοινωνικής πρόνοιας και κοινωνικής πειθάρχησης- στη δυτική βιομηχανική

---

⁸ Η θεωρία της «κυβερνητικότητας» του Φουκώ είναι ιδιαίτερα χρήσιμη στην πληρέστερη κατανόηση της γέννησης της κλινικής αλλά και, ευρύτερα, της πολιτικής οικονομίας του 18^{ου} αιώνα.

νεωτερικότητα έχει συμβάλει καθοριστικά η προβληματική του Φουκώ για τη σχέση ανάμεσα στη γνώση και την εξουσία, καθώς και για τη διαπλοκή αυτής της σχέσης με το ανθρώπινο σώμα και την ανθρώπινη κοινωνική συμπεριφορά. Στο πλαίσιο των μικροφυσικών τεχνολογιών κοινωνικής πειθάρχησης, πρώτη ύλη είναι το ανθρώπινο σώμα: πρωταρχικό διακύβευμα, δηλαδή, είναι η (αυτο-)καθυπόταξη του σώματος, η ορθολογική προσαρμογή του στους βιορυθμούς της παραγωγικής διαδικασίας, η αναμόρφωση και αγωγή του προς εργασία. Η πειθάρχηση, εξάλλου, δεν αναφέρεται απλά και μόνο σε μια σχέση ανοιχτής επιβολής και καταστολής, αλλά σε διαχεόμενες στον κοινωνικό ιστό σχέσεις ενστάλαξης έξεων, εμπέδωσης αξιών και παραγωγής υποκειμένων: πρόκειται, δηλαδή, για ένα συνολικό δίκτυο ελέγχων που διαπερνά τις πιο λεπτές και αδιόρατες λεπτομέρειες της καθημερινότητας, των κοινωνικών συμπεριφορών και της ανθρώπινης δράσης, παίζοντας, έτσι, καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του ατόμου ως υποκειμένου και της κοινωνίας ως αντικειμένου.

Ως πειθαρχική τεχνολογία, η βιο-ιατρική έχει συχνά στην ιστορία της εξυπηρετήσει τις προτεραιότητες και τα συμφέροντα εξουσιών σχετικά με τον έλεγχο της αναπαραγωγής και της σεξουαλικότητας τόσο των γυναικών όσο και των σεξουαλικά «παρεκκλινόντων». Έχει, δηλαδή, διαδραματίσει κρίσιμο ρόλο στη ρύθμιση και τον έλεγχο της σεξουαλικότητας και της αναπαραγωγής όχι μόνο ατόμων αλλά και πληθυσμών –σ’ αυτό, με άλλα λόγια, που ο Φουκώ (1980) αποκαλεί βιοεξουσία, υποδηλώνοντας την πειθαρχική πολιτική επιτήρηση, διευθέτηση και ρύθμιση των πιο λεπτών και ιδιαίτερων πτυχών της ζωής ατόμων και πληθυσμών (για τη σχέση βιοπολιτικής και φύλου, βλ. Αθανασίου 2003, Athanasiou 2003, 2004). Παραδειγματική έκφανση της μορφής αυτής εξουσίας αποτέλεσε η τακτική συμμαχία ανάμεσα στην ιατρική και την οικογένεια κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, μια συμμαχία που συμπυκνώνεται στη συστηματική συνεργασία ανάμεσα στη μητέρα και τον οικογενειακό ιατρό. Όπως έδειξε ο Jacques Donzelot, η ιατροποίηση της οικογένειας και η νέα μέριμνα για την παιδική ηλικία αποτελούν σημαντικές όψεις αυτής της ιστορικής συμμαχίας: Η οικογένεια και η παιδική ηλικία γίνονται αντικείμενα κρατικής παρέμβασης και θεσμοθέτησης (*La Police des Familles*, 1977). Σ’ ένα κοινωνικό και επιστημολογικό πλαίσιο όπου η ευρωστία και ευεξία του πληθυσμού θεωρείται ότι εξαρτώνται από τη σύναψη κατάλληλων αναπαραγωγικών γάμων, η οικογένεια αναδεικνύεται σε πρόβλημα πολιτικής σημασίας, και, ως τέτοιο, τίθεται συστηματικά σε κρατική εποπτεία και κηδεμονία. Το κράτος αυτο-προβιβάζεται, έτσι, σε υπέρτατη και ολοκληρωτική αρχή που νομιμοποιείται να παρεμβαίνει στην «ιδιωτική» ζωή των ανθρώπων.

Ευγονική: Μεταξύ κοινωνικής μηχανικής και αναπαραγωγικής ιατρικής

Στην ιστορία της δυτικής νεωτερικότητας, η γυναικεία αναπαραγωγική λειτουργία έχει υπάρξει πεδίο βιο-πολιτικών διακυβευμάτων και αναμετρήσεων. Από τις πιο ακραίες εκδοχές επιστράτευσης του γυναικείου σώματος και ενσωμάτωσης της γυναικείας αναπαραγωγικής λειτουργίας στους πειθαρχικούς μηχανισμούς της πολιτικής δημογραφίας είναι τα πολιτικά προγράμματα ελέγχου των γεννήσεων, ευγονικής και επιλεκτικής στειρώσεως. Οι μελέτες της κληρονομικότητας στην ύστερη βικτοριανή περίοδο συνέπεσαν όχι μόνο χρονικά με το κίνημα της ευγονικής των αρχών του εικοστού αιώνα, αλλά και με την ιατρική και κοινωνική νομιμοποίηση των θεσμοθετημένων πρακτικών ελέγχου της «ελαττωματικής κληρονομικότητας» μέσω

αναγκαστικής στέρωσης ανάπηρων, «διανοητικά καθυστερημένων» και άλλων «εκφυλισμένων» (Bégubé και Lyon, 1998). Η αμερικανική κυβέρνηση προέβη το 1937 στη νομιμοποίηση της στέρωσης στο Πόρτο-Ρίκο, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η απειλή αυτού που αποκαλούνταν «πλεονασματικός πληθυσμός». Από τη δεκαετία του 1950, 35 τοις εκατό των Πορτορικάνων γυναικών έχουν υποβληθεί σε χειρουργικές επεμβάσεις στέρωσης, άλλοτε «εκουσίως» υπό την πίεση της ιατρικής συμβουλής και άλλοτε εν αγνοία τους. Τα όρια ανάμεσα στην αποικιοκρατική ιατρική περίθαλψη των ιθαγενών γυναικών και τη σύγχρονη μαζική υποχρεωτική στέρωση των Ινδιάνων -και άλλων μη λευκών- γυναικών έχουν υπάρξει ιδιαίτερα ρευστά και αμφιλεγόμενα. Η συστηματική στέρωση του τέλους της δεκαετίας του 1960 απηχεί σαφώς τις στρατηγικές πληθυσμιακού ελέγχου που εφαρμόστηκαν στα σώματα των Πορτορικάνων γυναικών μεταξύ της δεκαετίας του 1930 και της δεκαετίας του 1960 (Jaimes Guerrero 1997).

Οι πολιτικές υποχρεωτικής στέρωσης βρήκαν την πιο συστηματική τους μορφή στη ναζιστική Γερμανία (Bridenthal, Grossman, Kaplan 1984). Η ιστορία της ναζιστικής βιο-ιατρικής φωτίζει ίσως με τον πιο εύγλωττο τρόπο τις διαδικασίες εκείνες που παράγουν και συντηρούν την «ιατρικοποίηση» του τρόμου, του βασανισμού και του μαζικού θανάτου, τις διαδικασίες που καθιστούν δυνατή την εργαλειοποίηση του ανθρώπινου σώματος μέσω του αντικειμενοποιητικού και υπολογιστικού βλέμματος της βιο-επιστήμης. Η εθνικοσοσιαλιστική βιο-ψυχολογική τυπολογία που αντιπαρέθετε τον ανώτερο «γερμανικό-βόρειο ακέραιο τύπο» και τον κατώτερο «εβραϊκό-φιλελεύθερο διασπασμένο τύπο», απέδιδε στον δεύτερο, «ελαττωματικό» τύπο διακριτικά γνωρίσματα βιολογικής ευπάθειας και εκφυλισμού, με χαρακτηριστικότερη την τάση για φυματίωση και σχιζοφρένεια. Εβραίοι, Τσιγγάνοι, ομοφυλόφιλοι, εκ γενετής αδύναμοι, ανάπηροι, άρρωστοι, ψυχικά διαταραγμένοι θεωρούνταν γενετικά κατώτερα όντα –παράσιτα- που έπρεπε να εξολοθρευτούν, αφού πρώτα είχαν χρησιμοποιηθεί σαν πειραματόζωα, μέσω μαζικής στέρωσης και, αργότερα, μέσω μεθόδων μαζικής «ευθανασίας» -ευφημισμού για τη ναζιστική γενοκτονία. Όπως το διατύπωσε ο Φουκώ, στο πλαίσιο της «ευγονικής διευθέτησης» της δυτικής κοινωνίας, μιας διευθέτησης που επιτεύχθηκε με την εντατικοποίηση των βιοπολιτικών μικρο-εξουσιών, ο χιτλερικός μύθος του αίματος οδήγησε στο μεγαλύτερο αιματοκύλισμα της σύγχρονης ιστορίας (1979: 150, αγγλ. έκδ.). Ολιστική ιατρική, ευγονική και βιταλιστική ιδεολογία συνυφαίνονταν στο πλαίσιο της ναζιστικής βιο-ιατρικής, απώτατος στόχος της οποίας ήταν η επιστημονική υποστήριξη και υλοποίηση του προγράμματος φυλετικής εκκαθάρισης και ενδυνάμωσης της κυρίαρχης φυλής (Harrington 1997, Kleinman 1988, Proctor 1988).

Θεμελιωτής της ευγονικής ήταν ο Francis Galton, ο οποίος και εισήγαγε τον όρο το 1883. Το πεδίο της έρευνάς του –ο σχεδιασμός ενός προγράμματος για τη βελτίωση της ανθρώπινης φυλής, που περιλάμβανε έλεγχο της κληρονομικότητας και μέτρα για την προστασία της δημόσιας υγείας- γνώρισε αμέσως τεράστια απήχηση στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ. Αντλώντας επιρροή από το έργο του Δαρβίνου (1859) για την καταγωγή των ειδών και τη φυσική επιλογή, η ευγονική εξέφραζε σε επίπεδο κοινωνικού φαντασιακού τη φοβία για τους κινδύνους που αντιμετώπιζε το ανθρώπινο είδος. Οι ακόλουθοι και επίγονοι του Galton υποστήριξαν την ενεργή παρέμβαση της πολιτείας με σκοπό την προστασία της λεγόμενης «άριας φυλής». Πρότειναν μέτρα στέρωσης και απομόνωσης των «απροσάρμοστων» κοινωνικών στοιχείων, όπως οι αλκοολικοί, οι ανάπηροι, οι διανοητικά καθυστερημένοι κτλ., και διατύπωσαν προτάσεις για «χωριά γονιμοποίησης» στα οποία άνδρες επίλεκτοι με βάση φυλετικά κριτήρια θα

γονιμοποιούσαν γυναίκες για την αναπαραγωγή της άριας φυλής.⁹ Σε συγκεκριμένα ιστορικά συγκείμενα, η ευγονική εφαρμόστηκε ως μια μορφή κοινωνικής μηχανικής που στόχευε στην παραγωγή ενός πληθυσμού ανάλογα με το σχεδιασμό της εξουσίας, μέσω του αποκλεισμού και της εξόντωσης των ανεπιθύμητων. Το ναζιστικό ολοκαύτωμα εναντίον Εβραίων, Τσιγγάνων, διανοητικά ανάπηρων, ομοφυλόφιλων –όλων όσων, δηλαδή, θεωρούνταν φυλετικά κατώτεροι και εκφυλισμένοι από την εθνικοσοσιαλιστική βιο-επιστήμη- υπήρξε η πιο σκοτεινή και αποκαλυπτική έκφανση της εφαρμοσμένης «βιο-επιστήμης» της ευγονικής.

Το κίνημα γυναικείας υγείας: Η υγεία ως πεδίο πολιτικής διεκδίκησης

Συγγραφείς του πρώιμου δεύτερου κύματος του φεμινισμού –όπως η Adrienne Rich (1976), η Mary Daly (1979), οι Barbara Ehrenreich και Deirdre English (1979)- αποδίδουν αναλυτική έμφαση στη βία που ασκείται πάνω στις γυναίκες από τους βιο-ιατρικούς μηχανισμούς, ιδιαίτερα σχετικά με τις αναπαραγωγικές δυνατότητές τους, και υπογραμμίζουν την πολιτική σημασία της διεκδίκησης των γυναικών να πάρουν στα χέρια τους τον έλεγχο του σώματός τους. Αυτές οι κριτικοί εστιάζουν την προσοχή τους στους τρόπους με τους οποίους η ιατρική έχει κατασκευάσει ιστορικά το γυναικείο σώμα σαν ανεπαρκές και ελλιπές ως προς το «κανονικό» σώμα του λευκού, αστού, ετεροφυλόφιλου και υγιούς άνδρα.¹⁰

Πρωταρχικός στόχος του κινήματος της γυναικείας υγείας ήταν η ανάπτυξη νέων γνώσεων γύρω από το σώμα προσαρμοσμένων στις εμπειρίες των γυναικών. Το βιβλίο *Our Bodies, Ourselves* (1976) της Ομάδας Γυναικείας Υγείας Βοστώνης στις ΗΠΑ (Boston Women's Health Collective) σηματοδότησε την αρχή μιας ευρείας παραγωγής λόγων και δράσεων που περιελάμβανε ομάδες αυτοβοήθειας και αυτογνωσίας, ιατρικό αυτοέλεγχο, αμφισβήτηση της ανδρικής ηγεμονίας και του ιατρικού κατεστημένου. Παράλληλα με τον πολιτικό ακτιβισμό, το κίνημα επεξεργαζόταν και ανέπτυξε φεμινιστικές θεωρίες του σώματος. Στοχαζόμενες πάνω στην εμπειρία της αρρώστιας, φεμινίστριες συγγραφείς χρησιμοποιούν θεωρίες του σώματος και αρθρώνουν σημαντικό θεωρητικό και πολιτικό λόγο. Εξαιρετικά σημαντικό από αυτή την άποψη είναι το έργο της Audre Lorde για την εμπειρία του καρκίνου του μαστού στα συμφραζόμενα του φεμινιστικού, αντιρατσιστικού και λεσβιακού ακτιβισμού. Αλλά και στις δεκαετίες που ακολούθησαν την ακμή του κινήματος της γυναικείας υγείας, και υπό την επιρροή νεώτερων θεωρητικών παραδειγμάτων, η φεμινιστική ενασχόληση με τη νόσο επέδειξε μια ιδιαίτερα δημιουργική συνύφανση του αυτοβιογραφικού και θεωρητικού λόγου. Όπως έγραψε η Eve Kosofsky Sedgwick στοχαζόμενη πάνω στην εμπειρία της του καρκίνου του μαστού –μια «περιπέτεια στην εφαρμοσμένη αποδόμηση», όπως την ονόμασε η ίδια- και των θεραπευτικών διαδικασιών, συμπεριλαμβανομένης της χημειοθεραπείας: «θα ενθάρρυνα ένθερμα όποιον-α ενδιαφέρεται για την κοινωνική κατασκευή του φύλου να βρει ένα τρόπο να περάσει έξι μήνες σαν εντελώς φαλακρή

---

⁹ Ενθερμος υποστηρικτής αυτής της ιδέας περί υποχρεωτικής γονιμοποίησης με βάση φυλετικά κριτήρια ήταν ο μετέπειτα διοικητής του Άουσβιτς Rudolf Hoess.

¹⁰ Για ιστορικές και θεωρητικές επισκοπήσεις του κινήματος γυναικείας υγείας, δες Ruzek (1978, 1980), Fee (1983), Rosser (1994). Για τη θέση των μαύρων γυναικών σ' αυτό: Smith (1982), Zambrana (1987) και White (1990).

γυναίκα» (1994: 153). «Η αποδόμηση», καταθέτει η Sedgwick, «μπορεί να προσφέρει κρίσιμες πηγές σκέψης για επιβίωση υπό συνθήκες πίεσης» (1994: 12).

Παράλληλα με την ανάπτυξη του κινήματος γυναικείας υγείας, οι φεμινιστικές σπουδές που εστιάζουν στον έμφυλο χαρακτήρα της επιστήμης και βιο-ιατρικής ιστορικοποιούν την κατασκευή των διπολικών κατηγοριών αρσενικό-θηλυκό, φύση-πολιτισμός και σώμα-πνεύμα ως από καταβολής δεδομένων και οικουμενικών αληθειών, ανιχνεύοντας τη γενεαλογία αυτών των θεμελιωδών διχοτομιών της δυτικής μεταφυσικής στα συγκεκριμένα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Αποκαλύπτονται έτσι οι τρόποι με τους οποίους η γυναικεία σωματικότητα και υποκειμενικότητα κατασκευάζονται μέσω των λόγων και των πρακτικών μιας επιστήμης που δεν χαρακτηρίζεται μόνο από «αντικειμενικότητα», «ορθολογισμό» και «οικουμενισμό», αλλά και ανδροκεντρισμό, ρατσισμό, ομοφοβία και μισογυνισμό. Συγγραφείς όπως οι Ehrenreich και English (1979), η Jordanova (1980, 1999), η Smith-Rosenberg (1972) και η Schiebinger (1993) και έχουν δείξει πώς οι κατηγορίες του φύλου, της φυλής, της τάξης και της σεξουαλικότητας έχουν υπάρξει κεντρικές στην ανάπτυξη των βιο-ιατρικών λόγων και των πρακτικών και στις εννοιολογήσεις συγκεκριμένων «βιολογικών» σωμάτων ως εξορισμού «σημαδεμένων» (marked).

Στο πλαίσιο νόσων όπως το HIV/AIDS και ο καρκίνος του μαστού, οι ταυτότητες των ασθενών, των επαγγελματιών υγείας και των ακτιβιστών συνυφαίνονται. Το ακτιβιστικό κίνημα του AIDS, η κριτική των επίσημων πολιτικών αλλά και η πολιτική αλληλεγγύης στους φορείς και ασθενείς, οφείλει πολλά στο κίνημα υγείας των γυναικών της δεκαετίας του 1970, όπως και η ακτιβιστική πολιτική του καρκίνου του μαστού αντλεί από το μοντέλο του AIDS ακτιβισμού. Η Eve Kosofsky Sedgwick (1994) έχει αναφερθεί εύστοχα στη «διαλεκτική επιστημολογία των δύο νόσων –τις μορφές της μυστικότητας που η καθεμιά έχει επιβάλει, τις μορφές της ανοιχτότητας που η καθεμιά έχει απαιτήσει και εμπνεύσει».

Υπό την επιρροή του κινήματος της γυναικείας υγείας, κομβικό σημείο ακτιβισμού και θεωρητικού λόγου ήταν η διεκδίκηση «να πάρουν οι γυναίκες στα χέρια τους τον έλεγχο του σώματός τους», μια διεκδίκηση που λειτούργησε συσπειρωτικά και ενδυναμωτικά. Ήταν όμως ένα αίτημα που δέχτηκε και κριτική από διάφορες πλευρές της φεμινιστικής κριτικής, αφού θεωρήθηκε ότι έπαιρνε ως δεδομένη -και αναπαρήγαγε- τη διχοτομία νους-σώμα, εννοιολογώντας το γυναικείο σώμα σαν ένα αδρανές αντικείμενο πάνω στο οποίο επενεργούν οι δυνάμεις της βιο-ιατρικής και οι γυναίκες πρέπει να αγωνιστούν για να επανακτήσουν τον έλεγχό του (Wendy Hadd 1991).

Μέσα από αυτή τη συζήτηση αναδύθηκε μια νέα πρόκληση για τη φεμινιστική κριτική: το σώμα δεν προσεγγίζεται σαν κάτι δεδομένο που τα μυστήριά του έρχεται να εξερευνήσει το ιατρικό βλέμμα –μια αντίληψη, άλλωστε, που απηχεί το πρόταγμα του Διαφωτισμού για την ανακάλυψη της αλήθειας του φυσικού κόσμου- αλλά θεωρητικοποιείται με όρους παραστασιακής επιτέλεσης στο λόγο. Δίνεται έτσι έμφαση στις διαδικασίες κατασκευής των ορισμών και νοημάτων της πολιτισμικής και βιο-ιατρικής κανονικότητας, στους λόγους της βιο-ιατρικής και στους τρόπους με τους οποίους αυτοί διαμορφώνουν εννοιολογήσεις του έμφυλου σώματος, της ανατομίας και φυσιολογίας του. Είναι στο πλαίσιο αυτό της έμφασης στο λόγο, την αναπαράσταση, τη μεταφορά και τη σημασιοδότηση, που η Paula Treichler, στη μελέτη της για τα ολοένα μετατοπιζόμενα και νοήματα του AIDS, την ομοφοβία και τον βιο-ιατρικό λόγο αποκαλεί τη νόσο «επιδημία σημασιοδότησης» (1989).

Βιολογία του φύλου, αναπαραγωγική βιολογία και οι έμφυλες μεταφορές τους

Στο περίφημο δοκίμιό του για τις «τεχνικές του σώματος», ο Marcel Mauss εστιάζει την ανάλυσή του σε ένα τεράστιο εύρος δραστηριοτήτων και λειτουργιών –από τεχνικές της γέννησης και της μαιευτικής, την ανατροφή του βρέφους και τις μυητικές ασκήσεις της εφηβείας ως τις τεχνικές του ύπνου και της βιάδισης- προκειμένου να καταστήσει σαφές το πώς ο πολιτισμός διαπλάθει την ίδια τη «φυσιολογία» του ανθρώπινου σώματος μέσω της εγγραφής πολιτισμικών κωδίκων και συμβολισμών στις ίδιες τις σωματικές έξξεις των ανθρώπων.¹¹ Σε μια σειρά κειμένων βασισμένων σε διαλέξεις που δόθηκαν κατά τη δεκαετία του 1920, ο Mauss αναπτύσσει μια προβληματική που οργανώνεται γύρω από την ιδέα ότι οι κατηγορίες μέσω των οποίων οι άνθρωποι προσλαμβάνουν τον κόσμο τους δεν είναι δεδομένες από τη φύση, αλλά συνιστούν προϊόντα κοινωνικών και ιστορικών διαδικασιών.¹² Εξετάζοντας την ιστορική γένεση των εννοιών του «προσώπου» και του «εαυτού», ο Mauss έθεσε από νωρίς κομβικά ζητήματα που απασχόλησαν αργότερα την ανθρωπολογία του σώματος, την ανθρωπολογία της υγείας, αλλά και την ψυχαναλυτική ανθρωπολογία και την εθνοψυχιατρική (2004 [1950]).

Οι ανθρωπολόγοι έχουν εξετάσει συστηματικά τις εθνοβιολογικές θεωρίες αναπαραγωγής (Scheper-Hughes και Lock 1989). Για παράδειγμα, οι μητρογραμμικοί Αζάντε (στο νότιο Σουδάν) κάνουν τη διάκριση ανάμεσα στη σάρκα και το αίμα που κληρονομείται μέσω των γυναικών και του πνεύματος που κληρονομείται μέσω των ανδρών (Evans Pritchard 1940), ενώ οι πατρογραμμικοί Shavante της Βραζιλίας θεωρούν ότι ο πατέρας δημιουργεί το παιδί μέσω των πρακτικών της συνουσίας, στη διάρκεια της οποίας η γυναίκα είναι παθητική (Maybury-Lewis 1967). Στη δυτική εθνο-επιστημολογία, η αρχή της ίσης ανδρικής και γυναικείας συμβολής στη σύλληψη ήταν τμήμα της δυτικής παράδοσης περίπου δέκα αιώνες πριν την ανακάλυψη των σπερματοζώων (1677) και των ωαρίων (1828), και πολύ πριν η διαδικασία της ανθρώπινης γονιμοποίησης γίνει πλήρως κατανοητή (Barnes 1973, Scheper-Hughes και Lock 1989).

Η κοινωνική ανθρωπολογία που επικεντρώνεται στη μελέτη της Ελλάδας και του ευρύτερου χώρου της Μεσογείου έχει εξετάσει τα πολιτισμικά και ιστορικά συγκείμενα της αμφίσημης κοινωνικής κατασκευής της «φύσης» της γυναίκας βάσει των αναπαραγωγικών της λειτουργιών. Στο συγκεκριμένο κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο, η γυναικεία φύση εκλαμβάνεται ταυτόχρονα ως ιερή και μιαρή, παρθενική και διαβολική, αγνή και βέβηλη (Campbell 1964, du Boulay 1974, 1986, Herzfeld 1986, Loizos & Papataxiarchis 1991). Η μιαρή και επικίνδυνη φύση της γυναίκας αναχαιτίζεται και μετουσιώνεται μέσω της εκπλήρωσης του ιερού προορισμού της σύλληψης και τεκνοποίησης μέσα στο πλαίσιο της ετεροσεξουαλικής οικογένειας.

Η ανάπτυξη της κοινωνιοβιολογίας στις δεκαετίες του 1970 και 1980, με την ανανεωμένη πίστη στη βιολογική αιτιοκρατία και με όλες τις ρατσιστικές και σεξιστικές συνδηλώσεις της, έκανε τη φεμινιστική κριτική ιδιαίτερα επιτακτική και επείγουσα. Η

¹¹ Συναφής είναι και η έννοια των «σωματικών έξξεων» την οποία εισήγαγε ο Pierre Bourdieu, υποδηλώνοντας τις κοινωνικές υπαγορεύσεις, αξίες και προσδοκίες που εν-σωματώνονται στη μορφή στάσεων ή τεχνικών του σώματος οι οποίες επιτελούν την κοινωνικοποίηση του δράντος υποκειμένου.

¹² Εξάλλου, τόσο η Mary Douglas (1975) όσο και ο Pierre Bourdieu (1980) έχουν εστίασει στην κοινωνική συγκρότηση και δια-δραμάτιση του σώματος.

φεμινιστική κριτική στη γλώσσα, τις αφηγήσεις, τις μεταφορές και τον τρόπο διδασκαλίας της βιο-επιστήμης -ιδιαίτερα της βιολογίας του φύλου- είναι ιδιαίτερα πλούσια (Biology and Gender Study Group 1988, Bleier 1985, Doane 1976, Fausto-Sterling 1985, Haraway 1976, Keller 1995, Martin 1991, Schatten και Schatten 1983, Scott F. Gilbert 2000). Δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση σε θέματα όπως γονιμοποίηση, καθορισμός του φύλου του εμβρύου, ο ρόλος του DNA, μοριακή και εξελικτική βιολογία, η φεμινιστική κριτική ανιχνεύει και αναλύει κριτικά τις λανθάνουσες προϋδεάσεις, κοινωνικές μυθολογίες και ιδεολογικές κατασκευές που πληροφορούν τους τρόπους με τους οποίους οι επιστήμονες θέτουν τα ερωτήματα και τις υποθέσεις εργασίας τους, πραγματοποιούν τις παρατηρήσεις και τα πειράματά τους και διατυπώνουν τις ερμηνείες τους.

Το πρόταγμα της αναπαραγωγής βρίσκεται στο επίκεντρο της βιο-ιατρικής και πολιτισμικής εννοιολόγησης της γυναικείας υγείας. Τη δυτική πολιτισμική και βιο-ιατρική αξιωματική παραδοχή ότι η ουσία της γυναικείας ύπαρξης έγκειται στο αναπαραγωγικό της σύστημα εξετάζει κριτικά η βιολόγος Ann Fausto-Sterling στη μελέτη της για την ιατροποίηση της εμμηνόπαυσης και άλλους βιολογικούς «μύθους του φύλου» (1986). Η Fausto-Sterling αναλύει το πώς η κοινωνική πρόσληψη της εμμηνόπαυσης σαν ασθένεια –και κοινωνική παθολογία- που σηματοδοτεί, δήθεν, την απώλεια της αληθινής θηλυκότητας και οφείλεται σε ορμονική διαταραχή (σε *έλλειψη* οιστρογόνων όπως εσφαλμένα θεωρείται, αντί για *μείωση της διαθεσιμότητας* των ωοθηκικών οιστρογόνων που είναι το ακριβές) εγγράφεται στο λόγο κάποιων ερευνητών, γυναικολόγων και ψυχολόγων. Προσεγγίζοντας κριτικά τη διαμόρφωση και εμπέδωση της αντίληψης ότι «ο άνδρας μένει άνδρας για πάντα ενώ η γυναίκα μετά την εμμηνόπαυση δεν είναι πια πλήρης γυναίκα», η Fausto-Sterling προτείνει τρόπους κριτικής ανάγνωσης και επαν-επεξεργασίας της ανδροκρατικής επιστήμης και φωτίζει τις κοινωνικές και βιο-επιστημονικές μυθολογίες που ευθύνονται για την αντιμετώπιση των γυναικών σαν όντων κοινωνικά και συναισθηματικά υποδουλωμένων στην αναπαραγωγική τους φυσιολογία. Η Margaret Lock (1993) έχει εξάλλου εξετάσει τις μυθολογίες της εμμηνόπαυσης στην Ιαπωνία και στη Βόρεια Αμερική, σ' ένα έργο που προσφέρει μια θεωρητική προσέγγιση της δυναμικής σχέσης «σώματος» και «εαυτού», μιας σχέσης που, όπως αποδεικνύει αναλυτικά η ανθρωπολόγος, δεν είναι ποτέ ουδέτερη ή κενή πολιτικού νοήματος, αφού προκύπτει από μια διαρκή διαπραγμάτευση γύρω από τα όρια του προσωπικού χώρου και της αποικιοκράτησης του έμφυλου σώματος από τις κοινωνικές αναπαραστάσεις.

Σε παρόμοιο κριτικό τόνο κατάδειξης της κοινωνικής και πολιτισμικής «τεχνητότητας» των «αυτονόητων» της βιολογίας κινείται και η συζήτηση της ανθρωπολόγου Emily Martin για τα έμφυλα στερεότυπα και τις μεταφορές που χρησιμοποιούνται στον επιστημονικό λόγο της αναπαραγωγικής βιολογίας (1991). Μέσα από μια προσεχτική και λεπτομερή ανάγνωση κλασικών κειμένων ιατρικής φυσιολογίας (κυρίως εγχειριδίων που χρησιμοποιούνταν σε ιατρικές σχολές των ΗΠΑ τη δεκαετία του 1980), η συγγραφέας εξετάζει πώς στην περίπτωση των έμφυλων αναπαραστάσεων της αναπαραγωγικής φυσιολογίας τα «γεγονότα» της βιολογίας κατασκευάζονται με όρους κοινωνικούς και πολιτισμικούς. Στην επίσημη γλώσσα της ιατρικής φυσιολογίας, το ωάριο «επιπλέει» ή «παρασύρεται», ενώ το σπερματοζώαριο κάνει ένα «περιπετειώδες ταξίδι» ώσπου να επιτεθεί και να «διδεισδύσει» στο ωάριο. Εστιάζοντας στις μεταφορές της παθητικής θηλυκότητας και της ενεργητικής

αρρενωπότητας που αποδίδονται στο ωάριο και το σπερματοζωάριο αντίστοιχα, η συγγραφέας δείχνει πώς η επιστημονική εννοιολόγηση των ανθρώπινων γαμετών βασίζεται σε στερεότυπα που κατέχουν κεντρική θέση στους πολιτισμικούς ορισμούς του «αρσενικού» και του «θηλυκού». Οι πολιτισμικές αναπαραστάσεις και τα στερεότυπα περί παθητικού-δυσκίνητου θηλυκού και επιθετικού-ηρωικού αρσενικού που διαπερνούν τις αξιολογικά ασύμμετρες εννοιολογήσεις της ωορρηξίας –μέσω αρνητικών συνδηλώσεων εκφυλισμού και απώλειας- και της σπερματογένεσης –μέσω θετικών συνδηλώσεων δυναμικής παραγωγής και δημιουργίας- είναι οι πρώτες ύλες της φυσικοποίησης των κοινωνικών συμβάσεων για το φύλο. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι μεταφορές αυτές επιμένουν ακόμη και παρά τα πορίσματα νέων ερευνών που υπογραμμίζουν την ιδιαίτερη ευθραυστότητα του σπερματοζωαρίου που «κολυμπά στα τυφλά» εκτός εάν «αιχμαλωτιστεί» ή «πιαστεί» από την επιφάνεια του ωαρίου.

Οι Schatten και Schatten (1983) έχουν εύστοχα παραλληλίσει την μυθολογία αυτή του δυναμικού, ηρωικού σπέρματος και του παθητικού, ναρκωμένου ωαρίου με το παραμύθι της Ωραίας Κοιμωμένης, στο οποίο η πριγκίπισσα έρχεται πάλι στη ζωή από το φιλί του πρίγκιπα. Η Ruth Hubbard (1983) και η Donna Haraway (1990) έχουν αναλύσει το πώς το μεγαλύτερο μέγεθος των ωαρίων σε σχέση με αυτό των σπερματοζωαρίων ερμηνεύεται στην κοινωνιοβιολογία, ενώ τη μεταφορά της φύτευσης του σπόρου στο χόμα εξετάζει η Carol Delaney (1986), φωτίζοντας το ρόλο που έχει παίξει η ισχυρή αυτή μεταφορά στην εμπέδωση της δυτικής αντίληψης ότι η καταγωγή και η ταυτότητα του εμβρύου προέρχονται από το αρσενικό.

Η ερευνητική και θεωρητική ενασχόληση με την ανδρική υγεία, αν και σχετικά περιορισμένη, έχει συμβάλει καθοριστικά στην πληρέστερη κατανόηση των λόγων –και των μυθολογιών- γύρω από τη βιολογία του φύλου και τη σωματική εδραίωση της έμφυλης ταυτότητας. Η συμβολή της θεωρίας του ανδρισμού είναι εδώ σημαντική (Brod 1987, Connell 1996, 2000, Bordo 1999). Η ανδρική σεξουαλικότητα και οι διαταραχές της έχουν γίνει πεδίο διερεύνησης των έμφυλων στερεοτυπικών εικόνων της σεξουαλικότητας, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τη μελέτη της ανδρικής «ανικανότητας» της Lynne Segal (1994) και την ιστορία των ανδρικών σεξουαλικών αγωνιών και δυσλειτουργιών που ιχνηλατεί με τρόπο υποδειγματικό η Lesley Hall (1991). Στη μελέτη της για το ετεροφυλοφιλικό σεξ, η Segal (1994) έχει εκθέσει τον ιδεολογικό χαρακτήρα του επιστημονικού παραδείγματος που φαντάζεται και αναπαριστά όχι μόνο το γυναικείο σώμα σαν ένα σώμα που λειτουργεί παθητικά και στην υπηρεσία των αναπαραγωγικών επιταγών αλλά και το ανδρικό σώμα σαν ένα σώμα αδιαλείπτως ενεργητικό, παντοδύναμο, πανέτοιμο και σεξουαλικά πρωτοβουλιακό. Η συμβατική βιολογική αφήγηση περί δεκτικού κόλπου και διεισδυτικού πέους αποκρύπτει, θεωρεί η Segal, ενώ την ίδια στιγμή συντηρεί, τις σοβαρές πολιτισμικές αγωνίες που συνδέονται με το πέος. Όπως διαπιστώνει η Hall στην έρευνά της για τη σεξουαλική συμβουλευτική των ανδρών στη Βρετανία στο πρώτο μισό του εικοστού αιώνα: «Όποια κι αν είναι η κοινωνική δύναμη των ανδρών ..., ωστόσο η σεξουαλική τους δύναμη είναι στην πραγματικότητα πάντοτε αμφιλεγόμενη και υπό αίρεση» (σελ. 173).¹³

¹³ Η βιβλιογραφία που ασχολείται με τη συμμετοχή των ανδρών στις διαδικασίες της αναπαραγωγής είναι ακόμη σχετικά περιορισμένη. Για αξιοσημείωτες εξαιρέσεις, βλ. Battaglia 1985, Hewlett 1991, Schneider και Schneider 1995.

Η μεταφορά του σπέρματος σαν αυτάρκους και ευκίνητης οντότητας και του ωαρίου σαν παθητικού και αδρανούς υποδοχέα επώασης είναι μια μόνο από τις στερεότυπες αναπαραστάσεις που εξετάζει η Emily Martin σ' ένα βιβλίο-πολιτισμική ανάλυση της αναπαραγωγής (1987). Η συγγραφέας αναλύει τους τρόπους με τους οποίους οι γυναίκες μιλούν για τον ενσώματο εαυτό τους, εστιάζοντας την προσοχή της τις σωματο-εικόνες που επιστρατεύουν για να περιγράψουν τις αναπαραγωγικές τους λειτουργίες (περίοδος, εγκυμοσύνη, τοκετός, εμμηνόπαυση). Διερευνώντας τις διαφορές μεταξύ των εμπειριών εγκυμοσύνης και τοκετού γυναικών που προέρχονται από αστικά κοινωνικά στρώματα και γυναικών που προέρχονται από την εργατική τάξη και αντιδιαστέλλοντας αυτές τις εμπειρίες με τις κυρίαρχες βιο-επιστημονικές εννοιολογικές αποδόσεις αυτών των διαδικασιών, η Martin θεωρεί ότι υπάρχει απελευθερωτικό δυναμικό στους μη-κυρίαρχους λόγους της ενσώματης εμπειρίας, ικανό να κινητοποιήσει κριτικές επαν-αρθρώσεις των ιατρικών λόγων και πρακτικών. Αν και οι συνομιλήτριες της Martin μιλούσαν συχνά για τα σώματά τους με τρόπους που υπαινίσσονταν κατακερματισμό και αποσπασματικότητα, με τον εαυτό να τοποθετείται «έξω» από το σώμα, είχαν την τάση -όσες προέρχονταν από εργατικά στρώματα περισσότερο απ' ό,τι οι γυναίκες της αστικής τάξης- να αντιστέκονται στις μεταφορές περικλείσεως και στο τοπογραφικό μοντέλο του σώματος ως «δοχείου» που περιέχει ωάρια, αίμα, μήτρα, κτλ. Η αναλυτική προσέγγιση που προτείνει η Martin αμφισβητεί υπόρρητα κάθε απλουστευτική εννοιολόγηση του παραδειγματικού μοντέλου της ενσώματης περικλείσεως (bodily containment) που το εκλαμβάνει σαν οικουμενικό και ομοιογενές σχήμα. Τέλος, η συγγραφέας διατυπώνει κριτική στην θεώρηση του Φουκώ περί αντικατάστασης των βίαιων μορφών δικαϊκής εξουσίας από τις πιο λεπτές και λανθάνουσες τακτικές της πειθαρχικής εξουσίας: «Ο διαμελισμός είναι ακόμη εδώ», γράφει η Martin, «και η κατίσχυση επί του σώματος δεν έχει τόσο πολύ κοπάσει εξαιτίας της μετατόπισης από το νόμο στην επιστήμη» (σελ. 21).

Γυναικολογία, αναπαραγωγική ιατρική και νέες τεχνολογίες αναπαραγωγής

Από τότε που η γυναικολογία αντικατέστησε την μαιευτική στο δυτικό κόσμο κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, το γυναικείο σώμα και οι αναπαραγωγικές του λειτουργίες τίθενται υπό τον έλεγχο της επιστήμης και της τεχνολογίας (Martin 1987). Φεμινίστριες μελετήτριες έχουν ασχοληθεί εκτενώς με την κριτική της ιατροκοποίησης του τοκετού, δηλαδή της «αλλοτριώσεως» του από την ανδροκρατούμενη βιο-ιατρική επιστήμη (Rich 1976). Η ιστορία της διαμάχης ανάμεσα στις μαιέες και τους άνδρες γιατρούς έχει αποτυπωθεί στο έργο πολλών ερευνητριών (Oakley 1976, Donnison 1977, Versluisen 1981, Rooney 1988, Moscucci 1990). Άλλωστε, η όλη διαμάχη σχετικά με τη χρήση αναισθησίας στον τοκετό οργανώθηκε γύρω από την παλαιότερη αντιπαράθεση μεταξύ μαιευτικής και γυναικολογίας: για τους υποστηρικτές της αναισθησίας, αυτή ήταν η τεχνολογία που διαχώριζε τους «επιστήμονες» γυναικολόγους από τις ανειδίκευτες μαιέες στη βικτοριανή Αγγλία. Η υιοθεσία ηθικολογικής ορολογίας –περί της ηθικά επιτρεπτής γυναικείας σεξουαλικότητας στο πλαίσιο του οικιακού, μονογαμικού ιδεώδους- από μέρους των γυναικολόγων ήταν άλλωστε ένας τρόπος διαχωρισμού της θέσης τους από τις μαιέες, αφού οι γυναίκες ήταν, υποτίθεται, φύσει ανίκανες να χειριστούν αυτό το πλέγμα φιλοσοφικών, ηθικών, και (ψευδο)επιστημονικών λόγων που ήταν η φυσιολογία του φύλου και της αναπαραγωγής (Rooney 1988).

Η θεωρητικός, καλλιτέχνη, και εκπαιδύτρια αυτο-εξέτασης μαστού και γυναικολογικής αυτο-εξέτασης Terri Kapsalis (1997) έχει αναλύσει κριτικά τις πρακτικές, τις αναπαραστάσεις και τα κείμενα της γυναικολογίας, ανιχνεύοντας τις πολιτισμικές εννοιολογήσεις και αγωνίες γύρω από τη γυναικεία ανατομία και σεξουαλικότητα που διέπουν την ιστορία της επιστημονικής-ιατρικής κατασκευής του γυναικείου σώματος από τα χειρουργικά πειράματα σε αναισθητοποιημένες σκλάβες στα μέσα του 19^{ου} αιώνα ως τη χρήση των σωμάτων σεξουαλικά εργαζόμενων γυναικών για τη διδακτική γυναικολογικών τεχνικών. Η συγγραφέας αποκωδικοποιεί τη «σκηνή» της γυναικολογικής εξέτασης, αυτής της εμβληματικής σκηνής επ-οπτείας του γυναικείου σώματος, σαν μια επιτελεστική περίπτωση κατά την οποία η γυναικολογική πρακτική κατασκευάζεται, διαβάζεται και (επαν-)ερμηνεύεται στα ρευστά και διαπερατά όρια του «δημόσιου» και του «ιδιωτικού», στην αμφίσημη διαλεκτική της «απόκρυψης» και της «αποκάλυψης». Αρθρώνοντας μια λεπτομερή ανάγνωση της πολιτικής της ορατότητας που διαδραματίζεται στα συγκείμενα της γυναικολογικής πρακτικής, η Kapsalis καθιστά κριτικά «ορατές» τις πιο αδιόρατες όψεις των επιστημονικών λόγων και πρακτικών της γυναικολογίας.

Η ανθολογία που επιμελήθηκαν οι Faye Ginsburg και Rayna Rapp (1995) αποτελεί μια υποδειγματική επισκόπηση του δυναμικού πεδίου της αναπαραγωγής που εστιάζει στη σχέση ανάμεσα στο ατομικό έμφυλο σώμα και τις επιταγές του πολιτικού σώματος. Μέσα από το πρίσμα των διεθνικών ανισοτήτων και ασυμμετριών που διέπουν την παγκόσμια πολιτική της αναπαραγωγής, διερευνάται ένα ευρύ φάσμα όψεων της αναπαραγωγικής πολιτικής: πολιτικές ελέγχου της αναπαραγωγής, σεξουαλική πολιτική, δημογραφία, βιο-ιατρική, νέες τεχνολογίες αναπαραγωγής, γονεϊκότητα και εναλλακτικές μορφές συγγένειας. Η αναπαραγωγή, θεωρούμενη ως ιστορικο-κοινωνικά τοποθετημένο και αμφιλεγόμενο πεδίο συσχετισμού δυνάμεων, τοποθετείται έτσι στο κέντρο της κοινωνικής θεωρίας, ενώ η αναλυτική έμφαση είναι στα δίκτυα εξουσίας που διαμορφώνουν την αναπαραγωγή και όχι απλά και μόνο σ' αυτές καθαυτές τις τεχνολογίες αναπαραγωγής (σελ. 5).

Στη δυτική μεταφυσική, η μητρότητα συμπυκνώνει συμβολικά τη γυναικεία ταυτότητα. Η άρρηκτη σύνδεση και φυσική συνέχεια από την ετεροφυλόφιλη σεξουαλική πράξη στη σύλληψη, την κύηση, τον τοκετό και από εκεί στην ανατροφή αποτελεί θεμελιώδη όψη της κοινωνικής και πολιτισμικής εννοιολόγησης της «γυναίκας». Η Paula Treichler (1990) έχει αναλύσει τις πολλαπλές διασυνδέσεις ανάμεσα στο φεμινισμό, την ιατρική και την εννοιολόγηση της γέννησης. Όχι όμως μόνο η σύλληψη, η εγκυμοσύνη και ο τοκετός, αλλά και η αντισύλληψη και η έκτρωση έχουν αποτελέσει πεδία διερεύνησης των πολλαπλών και πολύσημων τρόπων διαχείρισης της –γυναικείας, κυρίως- αναπαραγωγικής συμπεριφοράς, όπως αυτοί εκ-δραματίζονται μέσα σε δυναμικά πλαίσια σχέσεων εξουσίας. Στο πεδίο της έκτρωσης, κλασική θεωρείται η ανθρωπολογική μελέτη της Faye Ginsburg (1989, 1990), που έχει δείξει πώς μέσα από τη διαμάχη γύρω από την έκτρωση στην Αμερική της δεκαετίας του 1980 διαδραματίστηκαν ευρύτερες πολιτισμικές διαδικασίες και αναμετρήσεις που αφορούσαν την εννοιολόγηση του φύλου και της αναπαραγωγής. Η Ann Anagnost (1997) αναλύει τον καθοριστικό ρόλο που διαδραματίζει η κρατική πολιτική του ενός-παιδιού στη διαμόρφωση εθνικών υποκειμένων στην Κίνα, οι Barrosο και Corrêa (1995) εξετάζουν την πολιτική της έρευνας για την αντισύλληψη στη Βραζιλία, ενώ η Gail Kligman (1998) εστιάζει στην απαγόρευση της αντισύλληψης και της έκτρωσης στις συνθήκες της

δικτατορίας του Τσαουσέσκου, υπογραμμίζοντας τις στρατηγικές συνέχειες ανάμεσα στην πολιτική δημογραφία και εθνικιστική πολιτική στα πεδία της επίσημης ρητορικής, των βιο-ιατρικών θεσμών, της κρατικής πολιτικής και της καθημερινής πράξης. Η Nia Georges (1996) εξετάζει την πολιτική και πρακτική της έκτρωσης στην Ελλάδα έτσι όπως συνυφαίνεται με την πολιτική της συγγένειας, τη δημογραφική πολιτική, τις θεσμικές διευθετήσεις του κράτους και της Εκκλησίας, αλλά και τις βιο-ιατρικές επιστημολογίες και ιδεολογίες.

Στην έρευνά της για τις (αμερικανίδες) γυναίκες που κατηγορούνται ότι θέτουν σε κίνδυνο τη ζωή των βρεφών τους εξαιτίας του ότι γεννούν χωρίς ιατρική επίβλεψη, η Anna Tsing (1990) αναλύει τις συμβολικές κατασκευές και πολιτισμικές επιταγές οι οποίες νομιμοποιούν τις ηθικές/ηθικολογικές ιστορίες που αρθρώνονται στο πλαίσιο του συστήματος ποινικού δικαίου και που αναπαριστούν τις γυναίκες που γεννούν χωρίς ιατρική επιτήρηση και των οποίων τα νεογέννητα δεν επιβιώνουν, σαν ψυχρές δολοφόνους και σαν τέρατα της μητρότητας. Η Tsing δείχνει επιτυχώς πώς αυτές οι αφηγήσεις εγκληματικής παραμέλησης και κακοποίησης βρέφους -«ιστορίες με τέρατα», όπως τις αποκαλεί η συγγραφέας- θεμελιώνονται σ' ένα ολόκληρο πλέγμα λόγων που ρομαντικοποιούν τη μητρότητα, συγκαλύπτοντας τη δεινή συνθετότητα των ζώων των γυναικών και παίρνοντας σαν δεδομένα κάποια οικουμενικά κριτήρια ορθής και υπεύθυνης μητρότητας τα οποία χρησιμοποιούν για να διακρίνουν, από τη μια πλευρά, τις καλές από τις κακές μητέρες, και από την άλλη, να κατασκευάσουν παραβάτες ως προς τη φυλετική ταυτότητα και την κοινωνική τάξη.

Η εγκυμοσύνη συνιστά ένα πεδίο όπου επενεργούν ποικίλες τεχνολογίες παρατήρησης και χαρτογράφησης: υπερηχογραφήματα για να εξακριβωθεί η ηλικία κύησης και το φύλο του εμβρύου, αμνιοκέντηση για να διαγνωστούν γενετικές διαταραχές όπως το σύνδρομο Down, και η εξέταση Alpha Feta πρωτεΐνης για την ανίχνευση προβλημάτων του νευρικού συστήματος όπως είναι η δισχιδής ράχη. Αυτό που αναδεικνύεται σε κεντρικό διακύβευμα της ενασχόλησης των σπουδών φύλου με τις τεχνολογίες αναπαραγωγικής ιατρικής είναι η αναζήτηση τρόπων –τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο- από τη μια πλευρά εκδημοκρατισμού των διαδικασιών τεχνολογικής ανανέωσης, διεύρυνσης της πρόσβασης σ' αυτές γυναικών, φτωχών και άλλων μελών υπάλληλων τάξεων, και, από την άλλη, αντίστασης στην τάση ιδιωτικοποίησης και απο-πολιτικοποίησης, και στην επαπειλούμενη μείωση της γυναικείας εμπρόθετης δράσης και αυτονομίας -κυρίως των λιγότερο προνομιούχων γυναικών- κατά τη διαδικασία ανάπτυξης και εφαρμογής των ΝΤΑ. Όπως τονίζεται στη σχετική βιβλιογραφία, τα ισχύοντα κριτήρια πρόσβασης στις ΝΤΑ αναπαράγουν και ισχυροποιούν συμβατικές και κανονιστικές εννοιολογήσεις της βιολογικής μητρότητας στο πρότυπο της έγγαμης, ταξικά προνομιακής, λευκής και ετεροφυλοφιλικής πυρηνικής οικογένειας. Οι τεχνολογίες που εφαρμόζονται στον έλεγχο της αναπαραγωγικής και γενετικής φυσιολογίας συμβάλλουν στην επέκταση και διεύρυνση των δυνατοτήτων της «φύσης», αλλά επίσης, την ίδια στιγμή, συμβάλλουν στη διαμόρφωση και εγκαθίδρυση πολιτισμικά αναγνωρίσιμων και επιτρεπτών εννοιολογήσεων του «κανονικού» και του «ομαλού». Οι ΝΤΑ έχουν αναδειχθεί σε προνομιακό πεδίο διερεύνησης της διαπλοκής φύλου και βιο-επιστήμης, αλλά και, γενικότερα, των πολλαπλών διασταυρώσεων ανάμεσα σε σχέσεις εξουσίας και ανθρώπινη δράση (Franklin 1992, 1995, Rapp 1999, Hartouni 1997).

Στο πλαίσιο της αναλυτικής ενασχόλησης με τις αναπαραγωγικές τεχνολογίες και ιδεολογίες, σημειώθηκε μια χαρακτηριστική αναβίωση της θεωρίας της συγγένειας (Strathern 1989, Ginsburg and Rapp 1996). Καθώς οι νέες τεχνολογίες αναπαραγωγής προεκτείνουν τις δυνατότητες της γονεϊκότητας και της συγγένειας πέρα από τα όρια του υποχρεωτικού ιδεώδους του «οικογενειακού δεσμού» και των πατριαρχικών - ετεροφυλοφιλικών συμβάσεων του προς ένα ευρύτερο δίκτυο εκδοχών συσχετικότητας, οι θεμελιώδεις ιδεολογικές προδιαγραφές της βιο-γενετικής «συγγένειας» τίθενται υπό αμφισβήτηση ή αίρεση (Strathern 1995, επίσης Lewin 1993 και Weston 1991). Προσαρμόζοντας με τρόπο υποδειγματικό την ανθρωπολογική θεωρία της συγγένειας στις πραγματικότητες που δημιουργούν οι νέες τεχνολογίες υποβοήθησης της ανθρώπινης αναπαραγωγής, η Marilyn Strathern (1995) έχει αναλύσει πώς αυτές οι νέες βιο-επιστημονικές και βιο-τεχνολογικές πραγματικότητες επανατοποθετούν αναπόφευκτα την ίδια την κλασική ανθρωπολογική έννοια του «πολιτισμού» (culture) και τις συνδηλώσεις της στο δημόσιο λόγο, και, επομένως αναπλαισιώνουν τους επιστημολογικούς και κοινωνικούς όρους άσκησης της ίδιας της ανθρωπολογικής θεωρίας.

Σημαντική από αυτή την άποψη είναι η συνεισφορά της ανθρωπολόγου Rayna Rapp (1999) στην επαρκέστερη κατανόηση του ρόλου που παίζει η διαπλοκή φύλου, φυλής και κοινωνικής τάξης στο πεδίο του προγεννητικού ελέγχου και της γενετικής συμβουλευτικής. Κινούμενη στα διασταυρούμενα πλέον πεδία των νέων σπουδών συγγένειας, της ανθρωπολογίας της αναπαραγωγής και των φεμινιστικών σπουδών επιστήμης και τεχνολογίας, η Rayna Rapp εστιάζει την προσοχή της σε μια συγκεκριμένη τεχνολογία προγεννητικού ελέγχου -την αμνιοπαρακέντηση- καθώς και τη γενετική συμβουλευτική γύρω από αυτήν. Εξετάζοντας συναντήσεις συμβούλων προγεννητικού ελέγχου με έγκυες γυναίκες και συνομιλώντας με γυναίκες που δέχτηκαν και αρνήθηκαν να υποβληθούν στην εξέταση, και που πήραν θετική και αρνητική διάγνωση, η Rapp αναλύει τους τρόπους με τους οποίους οι ερμηνείες, εννοιολογήσεις και αντιδράσεις που προκύπτουν από το θετικό αποτέλεσμα σε εξετάσεις ανίχνευσης του συνδρόμου Down, καθώς και οι νοσηματοδοτήσεις της «ανικανότητας» ή της «αναπηρίας», ποικίλουν ανάλογα με διαφορές κοινωνικής τάξης, φυλής και εθνότητας. Οι συνεντεύξεις και παρατηρήσεις της ανθρωπολόγου είναι συντονισμένες με τη σχέση έντασης που καταγράφεται ανάμεσα στην αφηρημένη οικουμενική γλώσσα της αναπαραγωγικής ιατρικής και των προσωπικών εμπειριών που αρθρώνουν οι έγκυες γυναίκες διηγούμενες τις ιστορίες τους: ιστορίες ιατρικής παρακολούθησης, προγεννητικών διλημάτων και αποφάσεων, αμνιοκέντησης και διάγνωσης. Η συγγραφέας καταδεικνύει τις πολλαπλές συγκρούσεις λόγων που διαδραματίζονται στην αρένα της αναπαραγωγικής τεχνολογίας, όπου έτσι κι αλλιώς τίποτε δεν είναι σταθερό: η τεχνο-επιστημονική γνώση και βιο-ιατρική πληροφορία, αλλά και το ίδιο το νόημα της μητρότητας για άτομα και κοινότητες με διαφορετική εθνική, φυλετική, θρησκευτική και μεταναστευτική ιστορία.

Στις νέες τεχνολογίες αναπαραγωγής βρίσκει πεδίο εφαρμογής η φουκωική θεωρητική διατύπωση για τις πειθαρχικές πρακτικές που λειτουργούν τόσο στο επίπεδο του πληθυσμού όσο και στο επίπεδο του υποκειμένου. Ο Φουκώ έχει δείξει πώς η ιατρική λειτουργεί σαν ένα πειθαρχικό καθεστώς μέσω του οποίου το ενσώματο υποκείμενο διαμορφώνεται σαν τέτοιο. Η προσέγγιση της επιστήμης του σώματος που έχει επεξεργαστεί ο Φουκώ έχει ασκήσει επίδραση σε ποικίλες μελέτες που εστιάζουν

στη σχέση φύλου και βιο-ιατρικής επιστήμης. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί το έργο της Jana Sawicki (1991), η οποία παρουσιάζει την ιστορία της δυτικής αναπαραγωγικής ιατρικής μέσα από τη φουκωική οπτική της πειθαρχικής εξουσίας, όπου κυριαρχεί όχι η βία, αλλά η κανονικοποίηση που επιτελείται μέσω ρυθμιστικών –αλλά και ρυθμιζόμενων- σχηματισμών λόγου. Η Sawicki μάς προειδοποιεί για τα προβλήματα που ελλοχεύουν στην απλουστευτική υπαγωγή της κριτικής της δυτικής ιατρικής επιστήμης σ' ένα μοντέλο «βίας κατά των γυναικών», ένα μοντέλο που δεν συνάδει με την εμπειρία όλων εκείνων των γυναικών που είναι εκ των πραγμάτων υποχρεωμένες να βασίζονται στους θεσμούς υγείας για ιατρική περίθαλψη. Η συγγραφέας στέκεται κριτικά απέναντι σ' εκείνο το μοντέλο κριτικής της εξουσίας που δίνει έμφαση σε μια σχέση καταπίεσης και βίας και έχει την τάση να υποστασιοποιεί τα υποκείμενα που εμπλέκονται σ' αυτήν θεωρώντας τα είτε θύτες (αυτές-οί που την ασκούν) είτε θύματα (αυτές-οί που την υφίστανται). Υποστηρίζει ότι δεν πρέπει η βιο-ιατρική να αντιμετωπίζεται μονολιθικά και ουσιοκρατικά, με όρους ουτοπικής ή δυστοπικής ηθικο-πολιτικής κριτικής, δηλαδή, με όρους άνευ όρων υιοθέτησης ή άνευ όρων απόρριψης. Θυμίζοντας ότι κάποιοι φορείς της βιο-ιατρικής γνώσης/εξουσίας, άνδρες και γυναίκες γιατροί, είναι σημαντικοί σύμμαχοι των γυναικών, και ότι κάποιες τεχνολογίες χρησιμοποιούνται με τρόπους ευεργετικούς από/για τις γυναίκες, η Sawicki μάς προσκαλεί να στρέψουμε την προσοχή μας στα πολλαπλά και ασταθή κέντρα εξουσίας, τους αμφίσημους και πολυσθενικούς λόγους, τις πολλαπλές και μετατοπιζόμενες τοποθετήσεις των έμφυλων υποκειμένων ως προς τις κοινωνικές σχέσεις, τις αντιφάσεις και τα αμφίλεγόμενα νοήματα που συνδέονται με τον τεχνολογικό μετασχηματισμό των «γεγονότων της ζωής».

Μια τέτοια θεώρηση καλεί τη φεμινιστική κριτική σε μια στάση ευαίσθητης εγρήγορσης απέναντι στις εσωτερικές αντιφάσεις, αντινομίες και αμφισημίες των ΝΤΑ, αλλά και τις δυνατότητες που παρέχονται από τον ίδιο τον τεχνολογικό μετασχηματισμό της σύλληψης, της εγκυμοσύνης και της γέννησης. Παρά το γεγονός ότι αναγνωρίζει και αναλύει κριτικά τους τρόπους με τους οποίους κάποιες από τις ΝΤΑ λειτουργούν σαν πειθαρχικές τεχνολογίες «υποκειμενοποίησης» μέσα στο πλαίσιο των δυτικών βιο-ιατρικών μοντέλων και στα ευρύτερα συμφραζόμενα της πατριαρχικής και καπιταλιστικής ηγεμονίας, δηλαδή σαν τεχνολογίες παραγωγής, ταξινόμησης, ταύτισης και χειραγώγησης έμφυλων υποκειμένων, ωστόσο στέκεται κριτικά απέναντι σε άλλες φεμινίστριες, όπως η Gena Corea, που βλέπουν τις ΝΤΑ καθαρά σαν μέσα αντικειμενοποίησης και εξόντωσης των γυναικών και, σαν τέτοιες, τις απορρίπτουν εκ βάθρων και κατηγορηματικά. Όπως έχει δείξει η πρόσφατη βιβλιογραφία, όσο πρέπει να δίνουμε έμφαση στους κινδύνους ματαίωσης της γυναικείας εμπρόθετης δράσης που ελλοχεύουν στις ΝΤΑ, άλλο τόσο πρέπει να μην υποτιμάται το περιθώριο αντίστασης, δημιουργικής επαν-επεξεργασίας και κοινωνικής αλλαγής.

Μέσα από την κριτική στο μοντέλο απόρριψης της βιο-ιατρικής ως δύναμης εξ αντικειμένου καταδυναστευτικής και φύσει εχθρικής στις γυναίκες, προκύπτει η ισχυρή τάση αξιοποίησης του μοντέλου εξουσίας που ο Φουκώ αποκαλεί «πειθαρχία» στο πεδίο μιας φεμινιστικής κριτικής των ΝΤΑ (ενδεικτικά παραδείγματα δημιουργικής αξιοποίησης της φουκωικής προβληματικής από φεμινίστριες θεωρητικούς της βιο-ιατρικής: το έργο της Susan Bordo και της Sandra Bartky). Σ' ένα τέτοιο πλαίσιο φεμινιστικής κριτικής τοποθέτησης απέναντι στο νέο πολιτισμό της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής, οι τεχνολογίες αναπαραγωγής αντιμετωπίζονται σαν μέρος της ιστορίας

της βιοεξουσίας: σαν μια μορφή κοινωνικού ελέγχου που βασίζεται όχι στην καταστολή και καταδυνάστευση αλλά στην ενστάλαξη αξιών και εμπέδωση επιθυμιών. Οι ΝΤΑ προσεγγίζονται αναλυτικά μέσα από το πρίσμα του συμπλέγματος λόγων -συστημάτων γνώσης, παρατήρησης, ταξινόμησης, καταμέτρησης, εξέτασης και διαχείρισης- που συνθέτουν την πειθαρχική τεχνολογία της σεξουαλικότητας που αναπτύχθηκε στο τέλος του 18^{ου} αιώνα ως εφεδρεία του εγχειρήματος στερεοποίησης της αστικής εξουσίας μέσω της πολιτικής διαχείρισης της ζωής.

Η Sawicki, όπως και η Linda Singer (1989), υπογραμμίζει το μοντέλο σωματικής αυτο-διαχείρισης που δεσπόζει κατά τη δεκαετία του 1980 υπό το φως των εξελίξεων στο πεδίο των αναπαραγωγικών τεχνολογιών, του οποίου θεμελιώδης όψη είναι το πρόταγμα της μεγιστοποίησης των δυνατοτήτων και της χρησιμότητας του σώματος, ή αλλιώς, η πολυ-λειτουργικότητά του στην υπηρεσία των μετατοπιζόμενων απαιτήσεων των κυρίαρχων φορέων εξουσίας. Πρόκειται για ένα σώμα, που, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Singer, μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τις ανάγκες της εργασίας, του σεξ, της αναπαραγωγής, της άσκησης, ή του θεάματος, ανάλογα με τις απαιτήσεις της περίπτωσης.

Τεχνολογίες βιο-ιατρικής εποπτείας του έμφυλου σώματος: τεχνικές ορατότητας, ιδεολογίες αναπαράστασης

Στο πλαίσιο κρίσεων υγείας όπως οι επιδημίες HIV/AIDS και του καρκίνου του μαστού, αλλά και η αναζωπύρωση της φυματίωσης και άλλων μολυσματικών νόσων, σημειώθηκε, τις τελευταίες δεκαετίες, μια δραματική ανάπτυξη επιστημονικών και ιατρικών τεχνολογιών. Ανάμεσά τους, οι οπτικές βιο-τεχνολογίες γνώρισαν ιδιαίτερη ανάπτυξη και προσέλκυσαν το αναλυτικό ενδιαφέρον. Η δυτική ιατρική συνολικά και η «γέννηση της κλινικής» ειδικότερα θεμελιώθηκαν στην ορατότητα, όπως έχει δείξει ο Μισέλ Φουκώ με τη θεωρητικοποίηση του ιατρικού βλέμματος ως συστατικής πλευράς της πειθαρχίας, αλλά και η Rosalind Petchesky (1987) στο σημαντικό δοκίμιό της για τη δύναμη της οπτικότητας στην πολιτική της αναπαραγωγής. Ο κρίσιμος ρόλος της οπτικής αναπαράστασης και των οπτικών τεχνολογιών στις σύγχρονες επιστήμες της υγείας αποτυπώνεται σε μια διαρκώς επεκτεινόμενη και εμπλουτιζόμενη βιβλιογραφία, η οποία αντιμετωπίζει τη βιο-τεχνο-επιστήμη σαν σύστημα αναπαραστάσεων και σαν πεδίο επιτέλεσης επαγγελματικής εξειδίκευσης και αυθεντίας, θεσμικού ελέγχου, πειθαρχικών τεχνολογιών και εμπρόθετης δράσης.

Στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της διεπιστημονικής ανθολογίας που επιμελήθηκαν οι Paula Treichler, Lisa Cartwright και Constance Penley (1998) –που αντλεί από τα πεδία των σπουδών επιστήμης και τεχνολογίας, του φεμινισμού, αλλά και της θεωρίας της εικόνας και του κινηματογράφου- βρίσκεται η σχέση φύλου και βιο-ιατρικής αναπαράστασης. Αυτή η σημαντική συμβολή στο πεδίο ανάλυσης των έμφυλων διαστάσεων της βιο-επιστήμης και βιο-τεχνολογίας εξετάζει την ανάπτυξη διαφόρων κρίσιμης σημασίας ιατρικών και επιστημονικών διαγνωστικών και θεραπευτικών τεχνολογιών εστιάζοντας ιδιαίτερα στον ισχυρισμό τους ότι καθιστούν το σώμα –ιδιαίτερα το γυναικείο σώμα- περισσότερο ορατό. Καλύπτοντας ένα ευρύ φάσμα θεματικών -από τη φωτογραφία εμβρύου και τη μαστογραφία ως τη διανοητική καθυστέρηση και το σύνδρομο χρόνιας κόπωσης- η ανθολογία ανιχνεύει τους νέους τρόπους θέασης του σώματος που εμφορούνται από μια ιδεολογία γοητείας με την ορατότητα και τα τεχνολογικά της μέσα. Εξετάζοντας τις τεχνολογίες ιατρικού ελέγχου,

κοσμητικών επεμβάσεων και διαχείρισης της αναπηρίας, οι συγγραφείς στρέφουν την προσοχή τους και στις δυο πλευρές του μικροσκοπίου κρατώντας κριτική απόσταση από συμβατικές μανιχαϊστικές προσεγγίσεις που αντιμετώπιζαν τους-τις μεν ασθενείς σαν θύματα -παθητικούς αποδέκτες ιατρικής μέριμνας ή αδρανή αντικείμενα επιστημονικής έρευνας- το δε ιατρικό προσωπικό, γιατρούς, νοσηλεύτριες και νοσηλευτές, ερευνήτριες και ερευνητές, σαν θύτες και κυνικούς αυτουργούς ενός βάνουσου συστήματος θεσμικής εκμετάλλευσης. Επιχειρώντας να αποφύγουν εύκολες και απλουστευτικές αναγωγές στα στεγανά στερεότυπα είτε της τεχνοφιλίας είτε της τεχνοφοβίας, επανατοποθετούν ερωτήματα που οργανώνονται γύρω από το δίλημμα αν πρέπει να υποδεχόμαστε τις τεχνολογίες οπτικής πρόσβασης στο έμφυλο σώμα ως λιγότερο επώδυνες και επεμβατικές ή, αντίθετα, να στεκόμαστε κριτικά απέναντί τους εκλαμβάνοντάς τες ως μια ακόμη σκοτεινή όψη της εντατικοποιούμενης προσπελασιμότητας του γυναικείου σώματος στο χώρο της βιο-ιατρικής και στην ολοένα επεκτεινόμενη αγορά που συνυφαίνεται με αυτόν. Είναι ωστόσο ιδιαίτερα χρήσιμος και εποικοδομητικός ο τρόπος με τον οποίο οι συγγραφείς δεν αφήνουν τη συνθετότητα των επιχειρημάτων τους να διολισθήσει σε μια οριστική λύση του διλήμματος.¹⁴

Η Lisa Cartwright αναλύει το «Πρόγραμμα Ορατή Γυναίκα», μέρος του «Προγράμματος Ορατός Άνθρωπος» που ολοκληρώθηκε και παραδόθηκε στη χρήση του διεθνούς κοινού μέσω διαδικτύου το 1994. Πρόκειται για μια βάση δεδομένων βιο-ιατρικής γνώσης που αποτελείται από ψηφιακές εικόνες βασισμένες στη ρεαλιστική προσομοίωση –που επιτυγχάνεται μέσω της τεχνολογίας της μαγνητικής τομογραφίας- των νεκρών σωμάτων πραγματικών δωρητών που πρόσφεραν εθελοντικά το σώμα τους στην επιστήμη. Η βάση δεδομένων είναι διαθέσιμη μέσω διαδικτύου και προορίζεται για χρήση ερευνητών, φοιτητών, επαγγελματιών υγείας, αλλά και του ευρύτερου κοινού. Η σύλληψη και ο σχεδιασμός του εγχειρήματος οφείλονται στην Εθνική Βιβλιοθήκη Ιατρικής των ΗΠΑ που αποφάσισε το 1986 να δημιουργήσει μια «διεθνή» βιβλιοθήκη ψηφιακής βιο-ιατρικής εικόνας –ένα διεθνές αρχείο της ανθρώπινης βιολογίας. Η συγγραφέας εστιάζει στη σεξουαλική διαφορά αλλά και σε άλλες όψεις πολιτισμικά και βιο-ιατρικά διαμεσολαβημένης διαφοράς, όπως αυτές αναπαρίστανται (ή δεν αναπαρίστανται) στο Πρόγραμμα, το οποίο φέρει τις εύγλωττες –από πλευράς πολιτικής φύλου- επωνυμίες «το Ορατό Ζευγάρι» και «οι Ψηφιακοί Αδάμ και Εύα». Ενώ ο ιατρικός λόγος παρουσιάζει τον Ορατό Άνθρωπο-Άνδρα (που προηγήθηκε χρονικά) σαν οικουμενική ανατομική νόρμα και υπόδειγμα της φυσιολογικής -νεανικής και υγιούς- ανδρικής ανατομίας (αποκαλείται «ψηφιακός άγγελος»), οι αναφορές στην Ορατή Γυναίκα υπογραμμίζουν παράγοντες όπως είναι η χρονολογική και αναπαραγωγική ηλικία της (αναφέρεται σαν «ηλικιωμένη νοικοκυρά» και «μετεμμηνοπαυσιακή»): οι παράγοντες αυτοί υποτίθεται ότι περιορίζουν την οικουμενικότητά της και επομένως δυνάμει περιορίζουν την ερευνητικά αξιόπιστη χρησιμότητά της. Σε ένα βιο-ιατρικό και πολιτισμικό πλαίσιο που θεωρεί την αναπαραγωγική ικανότητα καταστατική όψη της φυσιολογικής γυναικείας ανατομίας, η μη-αναπαραγωγική κατάσταση καθιστά την Ορατή Γυναίκα ένα ατελές, αταίριαστο, συμπλήρωμα του ανδρικού προτύπου. Θέτει ερωτήματα που αφορούν την προσθήκη της Ορατής Γυναίκας, ένα χρόνο μετά, στο αρχικό μοντέλο του Ορατού Ανθρώπου-Άνδρα: Η Ορατή Γυναίκα αναπαράγει

¹⁴ Για μια χρήσιμη κριτική ανάλυση της σχέσης ανάμεσα στην κατασκευή της έμφυλης και σεξουαλικής κανονικότητας και τη δυτική επιστημολογία του βλέμματος και της θέασης, βλ. Phelan 1996 [1993].

συμβατικές εννοιολογήσεις του έμφυλου σώματος ή κλονίζει το στατικό ανατομικό μοντέλο της διμορφικής σεξουαλικής διαφοράς; Δημιουργήθηκε για να ενισχύσει την ιστορική κατασκευή της γυναικείας ανατομίας ως παθολογικής εξαίρεσης από τον κανόνα –ή την κανονικότητα- της ανθρώπινης (ανδρικής) ανατομίας ή μπορεί να συμβάλει στην έρευνα και αντιμετώπιση νόσων που σχετίζονται με το φύλο;

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της έμφασης που αποδίδουν οι συγγραφείς αυτού του τόμου στις πολλαπλές διασταυρώσεις ηγεμονικών επιστημονικών προταγμάτων, εμπρόθετης δράσης των εμπλεκομένων έμφυλων υποκειμένων και θεσμικών μηχανισμών μέσα στους οποίους η δράση των υποκειμένων επιτελείται και η κοινωνική και πολιτική αλλαγή ενδέχεται να συμβεί είναι η μελέτη της Ella Shohat. Στο δοκίμιό της, η Shohat ασχολείται με τους τρόπους με τους οποίους μια συγκεκριμένη *έμφυλη* νόσος -η ενδομητρίωση- αντιμετωπίζεται μέσω ενδοσκοπικών τεχνολογιών, ειδικότερα μέσω λαπαροσκόπησης: μιας μικρο-χειρουργικής διαδικασίας κατά την οποία μια μικροσκοπική κάμερα λέιζερ εισέρχεται στις διόδους του αναπαραγωγικού συστήματος. Νόσος που από τις αρχές της δεκαετίας του 1940 έχει συνδεθεί στην ιατρική βιβλιογραφία με τον τρόπο ζωής των «γυναικών καριέρας» που επιλέγουν να μην κάνουν παιδιά, η ενδομητρίωση είναι μια χρόνια επώδυνη διαταραχή που οφείλεται στο ότι ο ενδομήτριος μεμβρανώδης ιστός που επενδύει την εσωτερική κοιλότητα της μήτρας μετακινείται και συσσωρεύεται σε διάφορα άλλα σημεία του αναπαραγωγικού συστήματος (αλλά και του ουροποιητικού ή του πεπτικού) με τη μορφή κίστων ή καλοηθών όγκων και αποβάλλεται κάθε μήνα με την περίοδο. Η συγγραφέας συζητά διάφορες όψεις αυτού που αποκαλεί «ενδο-λόγο», ένα ολόκληρο, δηλαδή, σώμα ορισμών, γνώσεων, κειμένων και πρακτικών που αφορούν την ενδομητρίωση. Παρά τα πορίσματα πρόσφατων ερευνών που δείχνουν ότι η νόσος δεν κάνει διακρίσεις ηλικίας, κοινωνικής τάξης, φυλής, ή αναπαραγωγικής συμπεριφοράς, ο κυρίαρχος δημόσιος και ιατρικός λόγος επιμένει να αποδίδει την αιτιολογία της νόσου στην μη-αναπαραγωγική επιλογή, απηχώντας έτσι τον κυρίαρχο για χρόνια λόγο περί AIDS και «ομάδων υψηλού κινδύνου», ο οποίος ήθελε τους ομοφυλόφιλους άνδρες να ευθύνονται για την κατάστασή τους, εξαιτίας της ερωτικής επιλογής τους. Παρά τις πολλές διαφορές ανάμεσα στις δυο νόσους, και στις δυο περιπτώσεις η απόδοση ευθύνης –και κοινωνικού στίγματος- σχετίζεται με την επιλογή που «πηγαίνει ενάντια στη φύση»: ομοφυλοφιλική σεξουαλική συμπεριφορά των γκέι ανδρών στη μια περίπτωση, απεμπόληση της «φυσικής» αναπαραγωγικής αποστολής των γυναικών στην άλλη. Η συγγραφέας αναλύει κριτικά τις τροπικότητες της κατάκτησης και τις στρατιωτικές μεταφορές που διέπουν αυτή την ιατρική διαδικασία και τις αφηγήσεις γύρω από αυτήν, ενώ παράλληλα στοχάζεται πάνω στους τρόπους με τους οποίους οι γυναίκες χρησιμοποιούν δημιουργικά αυτόν τον «ενδο-λόγο» ανα-προσανατολίζοντας τον ορισμό, τη διάγνωση, την εμπειρία και την αντιμετώπιση της νόσου πέρα από τα πειθαρχικά όρια του ιατρικού κατεστημένου. Διαδικασίες σαν την βιντεο-λαπαροσκόπηση μπορούν να διαδραματίσουν έναν καθοριστικό ρόλο στον εκδημοκρατισμό της πρόσβασης στο γυναικείο σώμα, υποστηρίζει η συγγραφέας, αφού επιτρέπουν την «επιστροφή του βλέμματος» από την πλευρά της ασθενούς, την αυτο-θέαση, και τη συμμετοχή της στη θεραπευτική διαδικασία.

Το ανοσοποιητικό σύστημα και οι μεταφορές του: Ο λόγος και η εμπειρία του AIDS

Σημαντική όψη της ενασχόλησης με τις έμφυλες διαστάσεις των βιο-ιατρικών λόγων και πρακτικών είναι η συστηματική εξέταση των πολιτισμικών ιδιωμάτων που διαπλέκονται σε κάθε κοινωνική και επιστημολογική διαπραγμάτευση της αρρώστιας, της ασθένειας και της νόσου στους σύγχρονους κόσμους. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, ο στενός δεσμός βιο-ιατρικής γλώσσας και τεχνολογίας έχει αναδειχθεί σε κρίσιμη συνιστώσα του «κοινωνικού κειμένου» της αρρώστιας κατά τον μετα-βιομηχανικό ύστερο 20^ο αιώνα.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της ερευνητικής και θεωρητικής τάσης, το δοκίμιο της Donna Haraway (1989) για τη βιοπολιτική των μετα-νεωτερικών σωμάτων στο πεδίο του λόγου περί ανοσοποιητικού συστήματος διερευνά κάποιους από τους λόγους -συμπεριλαμβανομένου του τεχνικού λόγου της ανοσολογίας- που διαμορφώνουν βιο-ιατρικά και βιο-τεχνολογικά σώματα και εαυτούς στο πλαίσιο του τεχνο-επιστημονικού πολιτισμού στις ΗΠΑ της δεκαετίας του 1980. Εστιάζοντας την προσοχή της στο πολυμορφικό αυτό αντικείμενο γνώσης, αντίληψης και πρακτικής που είναι το ανοσοποιητικό σύστημα, υποστηρίζει ότι αυτό συμπυκνώνει σημαντικές παραμέτρους της συμβολικής και υλικής «διαφοράς» σε συνθήκες ύστερου καπιταλισμού. Αυτό το ιστορικά προσδιορισμένο αλλά ωστόσο μυθικό αντικείμενο βιο-επιστημονικής έρευνας, κλινικής πρακτικής και ενσώματης εμπειρίας διαδραματίζει αποφασιστικό ρόλο στη διευθέτηση των συνόρων μεταξύ Εαυτού και Άλλου, καθώς και των ορίων του «κανονικού» και του «παθολογικού». Σημαντικό ρόλο σ' αυτό το πεδίο της δυτικής τεχνο-βιοπολιτικής που συνιστά η ανοσολογία διαδραματίζει η βιο-ιατρική διαλεκτική αναγνώρισης και παρ-αναγνώρισης από πλευράς του σώματος, οι τρόποι και οι διαδικασίες μέσω των οποίων το σώμα αναγνωρίζει κάτι (π.χ. έναν βιολογικό ιό) ως κανονικό ή παθολογικό, παράγει, δηλαδή, το νόημα του οικείου ή του ξένου. Έτσι, η αρρώστια εννοιολογείται με όρους επικοινωνιακής παθολογίας που προκύπτει από την παρ-αναγνώριση ή υπέρβαση των ορίων αυτής της στρατηγικής συναρμολόγησης που είναι ο εαυτός. Σ' αυτό το πλαίσιο βιο-ιατρικού λόγου, το φύλο, η σεξουαλικότητα και η αναπαραγωγή εννοιολογούνται με όρους στρατηγικών διαφορών και όχι φυσικής καταγωγής ή ουσίας, ενώ η οντολογική διάκριση ανάμεσα στο οργανικό, το τεχνικό και το κειμενικό παύει να ισχύει ανοίγοντας το δρόμο για κυβερνο-οργανικές σωματοποιήσεις.

Αξιοποιώντας το μοντέλο ανάλυσης μεταφορών που είχε εφαρμόσει στο προηγούμενο έργο της, η Emily Martin (1994) έχει ιχνηλατήσει την ιδέα και το λόγο του ανοσοποιητικού συστήματος στην Αμερική από την εποχή της πολιομυελίτιδας ως την εποχή του AIDS. Η ανθρωπολόγος διερευνά τις μεταφορές που χρησιμοποιούν τα υποκείμενα της έρευνάς της, σύγχρονοι Αμερικανοί και των δύο φύλων αυτή τη φορά, όταν μιλούν για τα σώματά τους. Εστιάζοντας στο λόγο της υγείας και της αρρώστιας, του AIDS ειδικότερα και του ανοσοποιητικού συστήματος γενικότερα, ισχυρίζεται ότι έχει υπάρξει μια μετατόπιση στις μεταφορές που επιστρατεύουν οι σύγχρονοι Αμερικανοί για να κατανοήσουν τη σχέση μεταξύ εαυτού και μη-εαυτού. Σκέφτονται το σώμα τους, παρατηρεί η Martin, με όρους «σύνθετου συστήματος» το οποίο ερείδεται σε άλλα «σύνθετα συστήματα». Σ' αυτό το νέο στερέωμα μεταφορών που ανιχνεύει η συγγραφέας στη σύγχρονη αμερικανική κουλτούρα και ειδικότερα στο λόγο για το ανοσοποιητικό σύστημα, έννοια-κλειδί είναι κατά την Martin, που επηρεάζεται εδώ από τη νέα φυσική και τη θεωρία του χάους, η έννοια «ευελιξία». Το σώμα αναπαρίσταται,

δηλαδή, σαν ένας σύνθετος και ευέλικτος οργανισμός που ανταποκρίνεται στις αλλαγές του περιβάλλοντος αλλά και εισάγει αλλαγές σ' αυτό.¹⁵

Η αναπαράσταση της νόσου αντλεί υλικά από ένα ευρύ ρεπερτόριο ιδιωμάτων, τροπικοτήτων και μεταφορών, όπως είναι το ανοσολογικό ιδίωμα και το ιδίωμα του αίματος. Όπως έχει δείξει ο ανθρωπολόγος Roger Lancaster (1999), μεταφορές του αίματος έχουν παίξει κεντρικό ρόλο στις εννοιολογήσεις της νόσου: ο στερεότυπος λόγος για το «κακό αίμα» των φορέων και ασθενών του AIDS συνάδει με την ιδιαίτερη φόρτιση του πολιτισμικού ιδιώματος του αίματος στο εθνο-ιατρικό ή εθνο-ανατομικό φαντασιακό.

Στο επιστημολογικό, πολιτικό, πολιτισμικό και ψυχικό πλαίσιο του προτάγματος της σεξουαλικής κανονικότητας, το AIDS εικονογραφείται όχι απλώς σαν μια νόσος, αλλά σαν επονεϊδίστη, ταπεινωτική και χυδαία νόσος. Οι πολιτισμικοί και βιο-ιατρικοί ορισμοί και αναπαραστάσεις του AIDS έχουν ιστορικά οργανωθεί γύρω από το στερεότυπο της «αρρώστιας των ομοφυλόφιλων ανδρών», ένα στερεότυπο που συνάδει με την εννοιολόγηση της «ομοφυλοφιλίας» ως μιας κλειστής και περιχαρακωμένης «ταυτότητας» (Γιαννακόπουλος 1998, Πλεξουσάκη 2000, Plexoussaki και Γιαννακοπουλος 1996). Παρά τις στατιστικές που αποκαλύπτουν την μείωση της προσβολής των ομοφυλόφιλων ανδρών από τη νόσο, το AIDS παρέμεινε/παραμένει συνδεδεμένο στο πολιτισμικό υποσυνείδητο με τη στερεότυπη μορφή του «αχαλίνωτης σεξουαλικότητας γκέι άνδρα» (Phelan 1991). Η πολιτισμική αγωνία που προκαλούν οι σεξουαλικές πρακτικές των γκέι ανδρών, ιδιαίτερα η «παθητική» πρωκτική επαφή, συνδέεται με ψυχικές και πολιτισμικές αγωνίες γύρω από την ίδια την ανδρική υποτακτικότητα σ' ένα πολιτισμικό πλαίσιο που εγκρίνει συστηματικά και ενθαρρύνει επίμονα την ανδρική κυριαρχικότητα (Bersani 1987). Αντλώντας κριτικά από τη θεώρηση του Simon Watney (1989) ότι ο δεσπότης πειθαρχικός λόγος του AIDS λειτουργεί σαν συμβολικός μηχανισμός εννοιολόγησης του πρωκτού ως μνήματος, ο Leo Bersani διατυπώνει την ελπίδα ότι αυτή η λογική που εικονογραφεί την ανδρική υποτακτικότητα στην «παθητική» πρωκτική επαφή σαν συνώνυμο του θανάτου ενδέχεται ωστόσο να συμβάλει στην επιθυμητή εξάλειψη της αντίληψης ότι η ανδρική σεξουαλικότητα εκφράζεται αποκλειστικά σε πράξεις διείσδυσης.

Μελετητές και μελετήτριες που ασχολούνται με την πολιτική του AIDS αρνούνται να τιμήσουν τις κανονιστικές διακρίσεις ανάμεσα στην απώλεια και τον ακτιβισμό, το πένθος και την πολιτική στράτευση, όπως χαρακτηριστικά εκφαινεται στο κλασικό πια δοκίμιο του ιστορικού τέχνης και queer κριτικού Douglas Crimp «Πένθος και στράτευση» (1989)¹⁶ –μια πρό(σ)κληση να αναγνωριστεί η θλίψη για την απώλεια του AIDS σαν ένα αίσθημα πολιτικής μαχητικότητας και αντίστασης απέναντι στους πολιτικούς, πολιτισμικούς και ψυχικούς μηχανισμούς που καθιστούν την κανονιστική αποστροφή της ομοφυλοφιλίας ακρογωνιαίο λίθο της κατασκευής της πειθαρχημένης υποκειμενικότητας και κοινωνικής συνοχής. Το τραύμα του AIDS, θυμίζει ο συγγραφέας, δεν παραπέμπει μόνο στο φάσμα του θανάτου, αλλά και στην απώλεια

¹⁵ Για μια χρήσιμη κριτική στην Martin, δες Christine Battersby (1998), που θεωρεί ότι η Martin, συγχέοντας την οντολογία που βασίζεται στη ροή με την οντολογία που βασίζεται στην ευελιξία, δεν επιτυγχάνει να αξιοποιήσει επαρκώς τη δυναμική της νέας φυσικής για να αποδιαρθρώσει τη συμβατική εννοιολόγηση της ταυτότητας.

¹⁶ Ο τίτλος του δοκιμίου απηχεί το κλασικό δοκίμιο του Φρόντ «Πένθος και Μελαγχολία» (1917).

συγκεκριμένων μορφών σεξουαλικής επαφής: μπορεί κανείς να πενθεί τον θάνατο των φίλων του ή τον επικείμενο δικό του, όπως πενθεί την απώλεια της επισφαλούς ερωτικής συνάντησης. Μερικά χρόνια μετά, στο δοκίμιό του «Μελαγχολία και ηθικολογία» (2003), ο Crimp προσφέρει ένα μαχητικό κάλεσμα προς στοχασμό και δράση ενάντια τόσο στο AIDS όσο και στις μορφές σύγχρονης σεξουαλικής ηθικολογίας, συμπεριλαμβανομένου του συντηρητισμού και του κοινωνικού στιγματισμού των οροθετικών από τους ίδιους τους γκέι. Απηχώντας τον θεωρητικό τόνο του Φουκώ και αξιοποιώντας την queer θεωρία, ο συγγραφέας υποστηρίζει κατηγορηματικά ότι αντίσταση στη νόσο δεν είναι η φαντασίωση και επιδίωξη της απόλυτης ασφάλειας στο σεξ, αλλά η αντίσταση στις κανονικοποιητικές τεχνολογίες της εξουσίας που αρνούνται στους γκέι την ανθρώπινη ιδιότητα και κατασκευάζουν την ομοφυλοφιλία ως αντικείμενο κοινωνικής αποστροφής.

Τις τελευταίες δεκαετίες το AIDS έχει γίνει ένα πεδίο όπου νέες μορφές αναπαράστασης και διαχείρισης του τραύματος –μορφές που δεν αντιδιαστέλλουν το πένθος από την πολιτική επαγρύπνηση και δράση- προτείνονται και επιτελούνται, και όπου η queer οικειότητα και αγάπη γίνονται οι «δομές συναισθήματος» που μπορούν να οικοδομήσουν μια εναλλακτική ποιητική αντίστασης, νέα ήθη πολιτικού ακτιβισμού, νέους πολιτικούς πολιτισμούς. Είναι μέσα σ' ένα τέτοιο πλαίσιο που η Peggy Phelan (1995) αξιοποιεί την «ημερολογιακή» βιντεογραφική απόδοση της πορείας ενός γκέι άνδρα προς το θάνατο από AIDS και του πένθους του επί είκοσι δυο χρόνια συντρόφου του, προκειμένου να δημιουργήσει έναν χώρο για το δικό της –ειδικά λεσβιακό- πένθος για τη νεκρή από ανορεξία σύντροφο και να υποστηρίξει ότι οι λεσβίες και οι γκέι άνδρες έχουν μια ιδιαίτερη σχέση με το θάνατο εξαιτίας της επιβεβλημένης σ' αυτές/ούς βίωσης του κοινωνικού θανάτου της ομοφοβίας.

Απηχώντας το δοκίμιο του Crimp για τη συνύφανση πένθους και στράτευσης, η θεωρητικός των φεμινιστικών πολιτισμικών σπουδών Ann Cvetkovich (2003) προσφέρει ένα εναλλακτικό –τόσο πολιτικό όσο και αισθηματικό- αρχείο του κινήματος του AIDS που συντίθεται από συνεντεύξεις, ιστορίες ζωής και μαρτυρίες λεσβιών ακτιβιστριών που εργάστηκαν με την οργάνωση ACT UP της Νέας Υόρκης στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Η μνήμη της ACT UP αναδύεται στην πειραματική queer εθνογραφία «οίκοι» της Cvetkovich ως μια αντι-δημόσια μνήμη που έχει κριτική σχέση με τις δεσπόζουσες εθνικές αναπαραστάσεις του AIDS οι οποίες απειλούν να την επισκιάσουν. Εστιάζοντας σε μια συλλογική γνώση που θεμελιώνεται στη μνήμη της αθρήνητης απώλειας, η συγγραφέας επιτυγχάνει να φωτίσει την πολιτική διάσταση του τραύματος και την αισθηματική-τραυματική ζωή του πολιτικού ακτιβισμού στο πεδίο της πολιτικής του AIDS. Προσφέρει, έτσι, ένα σημαντικό παράδειγμα αναλυτικής διασταύρωσης της θεωρίας του τραύματος και της queer θεωρίας.

Στον «πόλεμο αναπαράστασης» που διεξάγεται γύρω από την επιδημία, οι μαύρες γυναίκες είναι «ο άλλος του άλλου», υπογραμμίζει η Evelynn Hammonds (1997) που παρατηρεί ότι στην επιδημία του AIDS, οι εμπειρίες και ανάγκες των μαύρων γυναικών δεν αναγνωρίστηκαν. Ενώ οι λευκοί γκέι άνδρες ακτιβιστές αξιοποιούν τον ιδεολογικό χώρο που διαμορφώνεται από την επιδημία για να αμφισβητήσουν την ιδέα της ομοφυλοφιλίας ως παθολογίας και «ανωμαλίας» και να διεκδικήσουν το δικαίωμα να ζήσουν ελεύθερα τις ερωτικές τους επιθυμίες, οι μαύρες γυναίκες αποσιωπώνται. Στις αφηγήσεις γύρω από τις μαύρες γυναίκες με AIDS –πρωτίστως φτωχές, προερχόμενες από χαμηλά κοινωνικά στρώματα, και, πολλές, μόνες μητέρες- κυριαρχούν η σιωπή, η

θυματοποίηση, η εξάλειψη των φωνών και εμπειριών τους, οι ηθικολογικές αναφορές και το στερεότυπο της ανορθολογικής, «ανεξέλεγκτης» ή «αχαλίνωτης», σεξουαλικότητας.

Στη μελέτη του AIDS και της φυματίωσης στις αγροτικές περιοχές της Αϊτής, ο ιατρός και ανθρωπολόγος Paul Farmer (1997) δείχνει πώς η κοινωνικο-οικονομική κατάσταση, το φύλο και η εθνότητα αποτελούν τους κύριους παράγοντες που καθιστούν άτομα και κοινότητες ευάλωτες σε ποικίλες εκδοχές κοινωνικής οδύνης, συμπεριλαμβανομένης της βίας που πηγάζει από την ιστορική αποσιώπηση της οδύνης τους. Όπως δείχνουν οι βιο-ιστορίες των ασθενών και πληροφορητών του Farmer, η πολιτική οικονομία της αρρώστιας δομείται από το ρατσισμό, το σεξισμό και την οικονομική εξαθλίωση, σε μια χώρα όπου το AIDS και η πολιτική βία είναι οι συχνότερες αιτίες θανάτου νέων ανθρώπων. Οι κοινωνικές συνθήκες και πολιτικο-οικονομικές σχέσεις εξουσίας δομούν όχι μόνο την επικινδυνότητα του AIDS, της φυματίωσης και άλλων μολυσματικών νόσων, αλλά και την τρωτότητα σε μορφές ακραίας οδύνης, από την πείνα ως το βασανισμό και το βιασμό. Μια θανάσιμη μονοτονία διαπερνά τις ιστορίες των φτωχών γυναικών με AIDS -ιστορίες οικιακής βίας, βιασμού και μητρικής θνησιμότητας: νέες κοπέλες που, δελεασμένες από το όραμα της δραπέτευσης από την ανέχεια που μαστιάζει τις αγροτικές κοινότητες, πήγαν στην πρωτεύουσα κι έπιασαν δουλειά σαν οικιακές εργάτριες χωρίς όμως να καταφέρουν να εξασφαλίσουν την πολυπόθητη οικονομική ασφάλεια. Όλες μαρτυρούν, υπογραμμίζει ο συγγραφέας, την μη-εκούσια σεξουαλική τους δραστηριότητα στην οποία εξαναγκάστηκαν εξαιτίας της φτώχειας τους. Τέτοιες μαρτυρίες, σημειώνει ο Farmer, θέτουν υπό σοβαρή αμφισβήτηση απλουστευτικές οικουμενικές εννοιολογήσεις του «συναινετικού σεξ».

Η πειθαρχία της «σωματικής ικανότητας»: χρόνια νόσος και αναπηρία

Η έμφυλη διάσταση των πειθαρχικών ορισμών της σωματικής αρτιμέλειας, ικανότητας και κανονικότητας διερευνάται σε διάφορες μελέτες που ασχολούνται με τις στρατηγικές διαπραγμάτευσης της χρόνιας νόσου (Cheri Register 1987) και της αναπηρίας (Nasa Begum 1992, Margrit Shildrick 1997, Margrit Shildrick και Janet Price 1996, Susan Wendell 1992, 1996). Αν ισχύει ότι ούτως ή άλλως η εμπειρία της σωματικής ακεραιότητας των γυναικών διακυβεύεται ή αναγνωρίζεται ελλιπώς (Young 1990) σε φαλλοκεντρικά συμφραζόμενα, τότε η ενσώματη εμπειρία των γυναικών με αναπηρία κινδυνεύει να απαξιώνεται ακόμη περισσότερο, όπως έχει δείξει η Susan Wendell στο δοκίμιό της «Προς μια φεμινιστική θεωρία της αναπηρίας» (1992).

Πραγματευόμενη και δια-πραγματευόμενη την εμπειρία της σωματικής οδύνης, του περιορισμένου, του τραυματισμένου, του ανάπηρου σώματος, η Susan Wendell (1996) θέτει κρίσιμα ερωτήματα ως προς τα όρια της αποτελεσματικότητας της αποδόμησης της διχοτομίας νους/σώμα. Εκκινώντας από την δική της εμπειρία –την εμπειρία της διαχείρισης χρόνιου πόνου– διατυπώνει την κριτική ότι η φεμινιστική θεωρία που αντιμετωπίζει το σώμα σαν πολιτισμική κατασκευή δεν λαμβάνει σοβαρά υπόψη τις περιοριστικές όψεις της σωματικής υλικότητας και της ενσώματης εμπειρίας. Ακόμη, στην επίμονη δέσμευσή της να απεμπολήσει τη διχοτομία νους/σώμα, αυτή η φεμινιστική θεωρία δεν έχει αποδώσει την πρέπουσα σημασία στο σοβαρό λόγο που έχουν κάποιοι άνθρωποι να επιθυμούν και να επιδιώκουν ενεργά να «υπερβούν» το σώμα τους και τους περιορισμούς του: την καταλυτική εμπειρία του φυσικού πόνου ή της αναπηρίας. Εξηγώντας ότι ο πόνος συμβαίνει σε ένα σύνθετο φυσικό και κοινωνικό

πλαίσιο που διαμορφώνει και μετασχηματίζει τους τρόπους με τους οποίους βιώνεται από τα δρώντα υποκείμενα, υπερασπίζεται αυτό που αποκαλεί «στρατηγικές υπέρβασης του σώματος»: στρατηγικές απεμπλοκής από το σώμα -απο-σωματοποίησης του εαυτού- ως δίοδοι αποδέσμευσης από τα δεινά και τους περιορισμούς του πάσχοντος σώματος.

Οι Margrit Shildrick και Janet Price (1996) εξετάζουν την επιτελεσματικότητα (performativity) του (γυναικείου) ανάπηρου σώματος στο πλαίσιο πολλαπλών πειθαρχικών πρακτικών, και, ειδικότερα, στα συμφραζόμενα της κρατικής πολιτικής κοινωνικής πρόνοιας και επιχορήγησης στη Βρετανία. Η πρόθεσή τους δεν είναι να προσεγγίσουν την εμπειρία της αναπηρίας σαν μια εμπειρία ειδικά γυναικεία, αλλά να εξετάσουν τους τρόπους με τους οποίους η κατηγορία «αναπηρία» εμφυλοποιείται σαν γυναικεία κατάσταση δυνάμει των συνδηλώσεων της εξάρτησης και της παθητικότητας που στερεοτυπικά υπαινίσσεται. Εξετάζοντας τα ερωτηματολόγια και τις άλλες γραφειοκρατικές διαδικασίες που απαιτεί η πολιτική αξιολόγησης και αναγνώρισης των ατόμων που δικαιούνται την κρατική οικονομική στήριξη «Επίδομα Ζωής με Αναπηρία», παρατηρούν ότι το αιτούν ανάπηρο άτομο εξαναγκάζεται να υπαχθεί σε μηχανισμούς κανονικοποίησης που περιορίζουν την ατομικότητα του δρώντος υποκειμένου. Σ' αυτή τη θεσμική διαδικασία επιβεβλημένης αυτο-παρατήρησης και αυτο-αξιολόγησης που είναι η συμπλήρωση του ερωτηματολογίου της αίτησης για κρατική επιχορήγηση η ετερογένεια της εμπειρίας των υποκειμένων -των συμπτωμάτων, της διαπραγμάτευσης, των διακρίσεων, κτλ- καλύπτεται. Στη λογοθετική διαδικασία παραγωγής της κανονιστικής κατηγορίας «αναπηρία» που λειτουργεί σαν ενιαία και ομοιογενής οντότητα μέσα στο ευρύτερο κοινωνικό σώμα, το ανάπηρο υποκείμενο αξιολογείται με βάση το κατά πόσο «εμπίπτει» στις παραμέτρους οριοθέτησης της αναπηρίας τις οποίες εγκαθιδρύει, αναγνωρίζει και ελέγχει ο κρατικός φορέας κοινωνικής μέριμνας. Δεδομένου ότι στη δυτική κοινωνία οι γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία ορίζονται σε σχέση με -και αξιολογούνται με βάση- ένα απρόσιτο σωματικό ιδεώδες, ένα ιδεώδες που εν μέρει καθορίζεται από την οικουμενικοποίηση του ανδρικού σώματος, η εμπειρία της γυναικείας αναπηρίας -μια εμπειρία που εννοιοποιείται στερεοτυπικά σε αντίθεση με το ιδεώδες της «σωματικής ικανότητας» ή «αρτιμέλειας»- μπορεί να ιδωθεί σαν μια εμπειρία περαιτέρω περιθωριοποίησης ήδη περιθωριοποιημένων έμφυλων υποκειμένων. Υπογραμμίζοντας ότι οι κατηγορίες «αρτιμέλεια» και «αναπηρία» δεν είναι ούτε σταθερές ούτε ομοιογενείς, οι δυο συγγραφείς δεν διεκδικούν φιλελεύθερη ανοχή, αλλά τη ριζική αποδιάρθρωση των διαδικασιών κανονικοποίησης που διέπουν τη ρυθμιστική διαίρεση των σωμάτων με βάση τη διχοτομία ομοιότητα/διαφορά.

Η τεχνο-σωματική εμπειρία: Πέρα από τη ρομαντική σεξουαλικοποίηση

Όπως έχει ήδη τονιστεί, ως λογοθετική διαδικασία που διαμορφώνει και επενδύει ιδεολογικά τα σώματα και τις διαφοροποιήσεις τους (π.χ. υγιές-νοσούν, αρσενικό-θηλυκό), η βιο-ιατρική επιστήμη έχει γίνει αντικείμενο κριτικής επανεπεξεργασίας από τις σπουδές φύλου και τη φεμινιστική κριτική. Στο βιβλίο της *Love, Power and Knowledge: Towards a Feminist Transformation of the Sciences* (1994), η Hilary Rose ιχνηλατεί την πορεία ανάπτυξης μιας φεμινιστικής ριζοσπαστικής κριτικής των επιστημών συμπεριλαμβανομένων των βιο-ιατρικών. Η σχέση, όμως, του φεμινισμού με τη βιο-ιατρική έχει υπάρξει σύνθετη και αμφίσημη. Η φεμινιστική κριτική από τη μια εκφράζει δυσπιστία απέναντι σε μια σειρά ιδέες και πρακτικές που έχουν ιστορικά υποβαθμίσει και αποκλείσει τις γυναίκες ως εκφάνσεις μιας απαξιωμένης

σωματικότητας, και, από την άλλη, αξιοποιεί τη βιο-επιστήμη και τις τεχνολογίες της σε μια προσπάθεια να επιτύχει μια μη-σεξιστική, μη-ρατσιστική και μη-ομοφοβική θεώρηση της ενσώματης εμπειρίας.

Στο ειρωνικά αισιόδοξο μανιφέστο της, η Donna Haraway (1985) επιστρατεύει την εικόνα του κυβερνητικού οργανισμού (cybernetic organism: cyb-org) -μιας δημιουργικής σύζευξης οργανισμού και μηχανής- της οποίας σκοπός είναι να προσφέρει μια πηγή ευφάνταστων πολιτικών στρατηγικών στη σύγχρονη φεμινιστική κριτική σε συνθήκες ύστερου καπιταλισμού. Υβριδική μορφή τεχνο-οργανικής ενσωμάτωσης και κειμενικότητας που δεν είναι ούτε πλήρως ον ούτε πλήρως τέχνημα, το cyborg είναι κείμενο, μηχανή, σώμα και μεταφορά μαζί. Μέσω αυτής της εναλλακτικής αναπαράστασης του υβριδίου που απηχεί μια εναλλακτική –μη ανθρωπιστική, μη ανθρωποκεντρική- σωματικότητα έξω και πέρα από την (υποτιθέμενη ή ψευδαισθησιακή) ολότητα του αυτόνομου και αυτόρκους (ανδρικού) εαυτού, η Haraway επιχειρεί να υπονομεύσει τη διαλεκτική Εαυτός/Άλλος. Μπορεί μάλιστα να πει κανείς ότι αποπειράται να πειραματιστεί πάνω στο ενδεχόμενο μιας στρατηγικής συμμαχίας των γυναικών και της πολιτικής φύλου με τις νέες τεχνο-επιστήμες, ανιχνεύοντας τις δυνατότητες που οι τελευταίες παρέχουν στο να φανταστούμε εκ νέου τον ενσώματο εαυτό, πέρα από ουσιοκρατικά και φαλλοκεντρικά πρότυπα.

Η εμπειρία του ακρωτηριασμού και της ορθοπεδικής προσθετικής δίνει μια ρεαλιστική διάσταση στη συζήτηση περί στρατηγικής και δημιουργικής αξιοποίησης της τεχνο-οργανικής ποιητικής από τη φεμινιστική κριτική και τη θεωρία του φύλου. Η Vivian Sobchack (1991) γράφει για το πώς μαθαίνει να ζει με το τεχνητό της πόδι, πώς προσπαθεί να το εν-σωματώσει αντιστεκόμενη στην «ενσωμάτωσή» της από αυτό αλλά και στην κοινή αντίληψη που επιμένει να τη βλέπει, αντικειμενικοποιώντας την, σαν προέκταση της προσθετικής της αντί για το ακριβώς αντίθετο. Η εμπειρία της προσθετικής δεν την οδηγεί στην τεχνολογική ευφορία από την οποία εμφορούνται τελευταία κάποιες όψεις της πολιτισμικής κριτικής, αλλά σε μια ευγνωμοσύνη για την κινητικότητα που της εξασφαλίζει, καθώς και σε μια ανανεωμένη εκτίμηση της ευθραυστότητας της σάρκας, αφού η τεχνητή προέκταση –παρά τη δυνατότητα που προσφέρει- παραμένει πλήρως εξαρτημένη από το «ζωντανό σώμα» της και, ειδικότερα, από το «τελευταίο πόδι» της. Η Sobchack τοποθετείται κριτικά απέναντι στην τάση ρομαντικής σεξουαλικοποίησης της προσθετικής που χαρακτηρίζει διάφορες εκδοχές της ερωτικής τεχνοφιλίας, όπως το τεχνο-πορνογραφικό μυθιστόρημα *Crash* του J. G. Ballard (1973) αλλά κυρίως η δοξαστική (εσφαλμένη, κατά τη συγγραφέα) ανάγνωση του Jean Baudrillard που ανάγει, κατά τη γνώμη της, τον σωματικό πόνο σε ναρκισσιστική άσκηση επί χάρτου και ηδονικό σημειωτικό παιχνίδι. Στο δοκίμιο της Sobchack, η τεχνο-σωματική εμπειρία, αν και απηχεί –έστω και κριτικά- το ειρωνικό μανιφέστο της Haraway, αναδύεται σαν αντίδοτο στην αφελή και ρομαντική αφήγηση της cyborg ταυτότητας και των εορταστικών, δήθεν “sexy”, συνδηλώσεών της. Σε αντιπαράθεση με τη ρομαντική σεξουαλικοποίηση της τεχνο-σωματικής εμπειρίας, η Sobchack προτείνει να αγκαλιάσουμε τη ζωή σε όλη της την ευάλωτη ατέλεια, εκτιμώντας τις δυνατότητες αλλά και τους περιορισμούς της σάρκας, και αποδεχόμενοι-ες, τελικά, την ίδια τη θνητότητά μας.

Στην κόψη του έμφυλου δυισμού: Οι επεμβάσεις αλλαγής φύλου και η αποδιάθρωση του κοινωνικού φύλου

Όπως εύστοχα έχει διατυπώσει η Judith Butler, η στιγμή κατά την οποία ένα νήπιο αποκτά ανθρώπινη υπόσταση είναι όταν απαντιέται το περιβόητο ερώτημα «είναι αγόρι ή κορίτσι;» (1990: 111). Πράγματι, ο σεξουαλικός διμορφισμός αποτελεί αξιωματική παραδοχή πάνω στην οποία αρθρώνεται η κυρίαρχη ιδεολογία -και επιστημολογία- της «φυσικότητας» του έμφυλου ανθρώπινου σώματος και οι δυο θεμελιώδεις κανόνες της: η ιεραρχία των φύλων και η υποχρεωτική ετεροφυλοφιλία.

Ο Φουκώ έχει προσφέρει ένα διαφωτιστικό παράδειγμα ιατρικής παρέμβασης στον κατηγορικό ορισμό του φύλου και της σεξουαλικής κανονικότητας, στην εισαγωγή που έγραψε για το ημερολόγιο της *Herculine Barbin*, μιας ερμαφρόδιτης του 19^{ου} αιώνα, η οποία, υπό την αιγίδα της ισχύουσας τότε άποψης της ιατρικής επιστήμης περί δύο μόνο βιολογικών φύλων, εξαναγκάστηκε στην εφηβεία να συμμορφωθεί με μια ιατρικά και νομικά επιβεβλημένη μετατροπή φύλου βάσει της δήθεν «αποκλίνουσας» σεξουαλικής της προτίμησης προς γυναίκες ερωτικές συντρόφους. Αν και είχε μεγαλώσει και κοινωνικοποιηθεί ως γυναίκα, η *Herculine* εξαναγκάστηκε να αποδεχτεί την ιατρική διάγνωση ότι το «αληθινό» της φύλο ήταν ανδρικό, πράγμα το οποίο την οδήγησε στην αυτοκτονία μερικά χρόνια αργότερα (1980 β).

Ως ιστορικό φαινόμενο, ο διαφυλισμός (*transsexualism*) διαμορφώθηκε στο πλαίσιο της εντεινόμενης ιατρικοποίησης των εναλλακτικών –κυρίως αμφίφυλων- ταυτοτήτων φύλου από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 στη Βόρεια Αμερική, ως τρόπος αποκατάστασης μιας, υποτίθεται, διαταραγμένης ή ασταθούς έμφυλης τάξης στο πρότυπο του ευρωαμερικανικού παραδείγματος του κοινωνικού φύλου. Ο ορμονικός και χειρουργικός επανακαθορισμός του φύλου αποτέλεσε έτσι ένα πεδίο ιατρικής και τεχνολογικής επιτέλεσης στο επίκεντρο του οποίου βρίσκεται το έμφυλο σώμα: η τεχνητότητα και η μεταβατικότητα του, οι μυθολογίες και οι αμφισημίες του, αλλά και οι επιθυμίες και δράσεις του. Αφετηρία της ανάλυσης της *Sandy Stone* (1998) είναι μαρτυρίες διαφυλικών (*transsexual*) ατόμων που έχουν κάνει επέμβαση αλλαγής φύλου από ανδρικό σε γυναικείο.¹⁷ Η *Stone* υποστηρίζει την πολιτισμική σπουδαιότητα μιας διαφυλικής ταυτότητας που υπερβαίνει το ιδεολογικό πρόταγμα του έμφυλου βιολογικού δυισμού ο οποίος κυριαρχεί τόσο επίμονα όχι μόνο στην ιατρική και στις κοινωνικές επιστήμες αλλά και στα γυναικεία κινήματα και στη συνείδηση της ευρύτερης κοινωνίας. Υπενθυμίζει τα όρια και τους περιορισμούς του ιατρικού λόγου όσον αφορά την έμφυλη ταυτότητα και αναγνωρίζει ιδιαίτερη δυναμική στη ριζική επανεπεξεργασία και αναδιευθέτηση των βιο-ιατρικών τεχνολογιών παρατήρησης και σωματικής αναδιαμόρφωσης.

Η *Marjorie Garber* (1992) παρατηρεί ότι ενώ οι αισθητικές επεμβάσεις εννοιολογούνται με όρους αυτο-βελτίωσης, οι επεμβάσεις αλλαγής φύλου είναι αρνητικά φορτισμένες με την υποτιθέμενα επικίνδυνη εξάρθρωση των συμβατικών νοημάτων της έμφυλης ταυτότητας, του έμφυλου ρόλου, της ανδρικής και γυναικείας υποκειμενικότητας. Συζητώντας τη διαφυλικότητα, γράφει ότι η επέμβαση από-γυναίκα-σε-άνδρα είναι λιγότερο συνήθης αλλά και λιγότερο επιστημονικά μελετημένη απ' ό,τι η

¹⁷ Ο τίτλος της μελέτης της *Sandy Stone* «Η αυτοκρατορία αντεπιτίθεται» είναι ειρωνική αναφορά στο βιβλίο-συζήτηση της από-άνδρα-σε γυναίκα διαφυλικότητας *Η Διαφυλική Αυτοκρατορία* της *Janice Raymond* (1979).

επέμβαση από-άνδρα-σε-γυναίκα, εν μέρει εξαιτίας του ότι η ιατρική τεχνολογία δεν είναι σε θέση να κατασκευάσει ένα λειτουργικό πέος, ιατρική αδυναμία που η ίδια αποδίδει σε απροθυμία του ιατρικού κατεστημένου να διερευνήσει περαιτέρω δυνατότητες στο πεδίο της από-γυναίκα-σε-άνδρα διαφυλικότητας. Η Judith Halberstam (1994), τέλος, προτείνει να εγκαταλειφθεί η ορολογία της διάσχισης (δια-φυλικότητα, *trans-sexualism*) και να θεωρούνται όλες οι επιλεγμένες επεμβάσεις σωματικής αναδιαμόρφωσης (είτε πηγάζουν από επιθυμία αισθητικής ανακατασκευής, από φυσική αναπηρία, ή από δυσφορία φύλου) κοσμητικές επεμβάσεις.

Ο χειρουργικός επανακαθορισμός του φύλου –μια «επιλογή» που εμφορείται από το βιοκεντρικό διπολικό παράδειγμα του φύλου- τίθεται, ωστόσο, σε κριτική από την πλευρά της διεμφυλικής ταυτότητας. Στη δεκαετία του 1980, όταν προκρίνονται μη χειρουργικές λύσεις βίωσης και διαχείρισης της εναλλακτικής και ασταθούς ταυτότητας, ο διεμφυλισμός (*transgenderism*) –σε αντίθεση με τον διαφυλισμό- επιδρά αποδιαρθρωτικά ή και ανατρεπτικά στους ηγεμονικούς βιο-κεντρικούς και διπολικούς ορισμούς του κοινωνικού φύλου. Ως εναλλακτική, ετερογενής και πολυσθενής έμφυλη ταυτότητα, κοινότητα και πολιτικό κίνημα που διαμορφώνεται τα πρόσφατα χρόνια, ο διεμφυλισμός διαταράσσει το καθιερωμένο στην ευρωπαϊκή παράδοση διπολικό σύστημα του κοινωνικού φύλου που πραγματοποιεί το κοινωνικό φύλο ως βιολογικό, υπερτονίζει τη βιολογική και αναπαραγωγική διάσταση και εγκαθιδρύει σχέση υποχρεωτικής συνάφειας ανάμεσα στο κοινωνικό φύλο και τον σεξουαλικό προσανατολισμό (Anne Bolin 1988, 1992). Από τη διαμφισβήτηση του διανοητικού παραδείγματος για το φύλο που άρχισε να κυριαρχεί στο δυτικό κόσμο στις αρχές του δέκατου όγδοου αιώνα σύμφωνα με το οποίο υπάρχουν δυο κοινωνικά φύλα που θεμελιώνονται με τρόπο «φυσικό» και αυτονόητο σε δυο αντιθετικά και αλληλοσυμπληρούμενα βιολογικά φύλα, άρχισε, έτσι, στη δεκαετία του 1990, να αναδύεται το νέο παράδειγμα των τριών κοινωνικών φύλων.

Η «γυναίκα» ως σύμπτωμα και το πρόταγμα της ψυχιατρικής επιτήρησης: Υστερία, νευρασθένεια, νυμφομανία

Ο δυτικός κόσμος εξώθησε την τρέλα στις παρυφές του, περιχαρακώνοντάς την από την ορθολογική τάξη, αναδεικνύοντάς την σε μια γλώσσα αποκλεισμένη, μια γλώσσα που βρίσκεται έξω από το Λόγο (παρα-λογισμός). Στην *Ιστορία της Τρέλας* (1964), ο Μισέλ Φουκώ υποστηρίζει ότι η γλώσσα της ψυχιατρικής δεν είναι παρά ο μονόλογος της λογικής για την τρέλα, αφού η καθιέρωση της τρέλας ως διανοητικής ασθένειας στα τέλη του 18^{ου} αιώνα κατάργησε οποιαδήποτε δυνατότητα συνομιλίας ανάμεσα στους έμφρονες και στους παράφρονες. Ο Φουκώ αρχίζει την αρχαιολογία του από την απάλειψη της λέπρας στο δυτικό κόσμο, γύρω στα τέλη του Μεσαίωνα, όταν στα περιθώρια της ανθρώπινης κοινότητας -κοντά στις πύλες των πόλεων- εξαπλώνονταν έρημες πια εκτάσεις που αν και η αρρώστια έπαψε να μαστίζει, τις άφησε ακαλλιέργητες και ακατοίχητες. Οι εκτάσεις των λεπρών, αυτοί οι τόποι του αποκλεισμού, θα ανήκουν για αιώνες στο χώρο του μη-ανθρώπινου, ενώ από τον 14^ο και 15^ο αιώνα θα υποδεχτούν μια νέα ενσάρκωση του κακού, κάποιες άλλες αναβιώσεις τελετουργιών εξαγνισμού και διαπόμπευσης, καινούργιες κατάρες και αναθέματα. Στους ίδιους τόπους παίχτηκαν τα ίδια δράματα αποδιοπομπής, αυτή τη φορά με πρωταγωνιστές τρελούς, φτωχούς, αλαφροϊσκιωτους, γυναίκες «παραστρατημένες». Στο πρότυπο της λέπρας αναδύεται

έτσι η μορφή του τρελού, του οποίου ο αποκλεισμός βρίσκει ένα είδος δομικής στέγης η οποία έχει προετοιμασθεί από την ιστορία του αποκλεισμού των λεπρών.

Από τον 19^ο αιώνα, η μορφή της «γυναίκας» γίνεται το κατεξοχήν αντικείμενο ψυχιατρικής παρακολούθησης. Η ιατρική επιστήμη του 19^{ου} αιώνα θεωρούσε τις γυναίκες ευάλωτες σε ένα ευρύ φάσμα φυσικών, νευρικών και συναισθηματικών διαταραχών που οφείλονταν στη βιολογική της κατάσταση, και ειδικότερα, στην «περιοδικότητα» των φυσιολογικών-αναπαραγωγικών της λειτουργιών. Στο πλαίσιο πρόσληψης της θηλυκότητας ως κατεξοχήν αναπαραγωγικής, η υστερία, ακόμη και η τρέλα, θεωρούνταν ότι συνδέονται με επιπλοκές στη φυσική πορεία του αναπαραγωγικού κύκλου. Υπό την επιρροή της φρουδικής ψυχανάλυσης, η γυναικεία υστερία – αφετηριακό σημείο της ίδιας της ψυχαναλυτικής αφήγησης¹⁸ - προσλαμβάνεται σαν ένα σύμπτωμα της αποτυχίας της γυναίκας να ξεπεράσει τον φυσικό ευνουχισμό της ανταποκρινόμενη επιτυχώς στον αναπαραγωγικό προορισμό της. Όπως το διατύπωσε η Peggy Phelan, «υστερία είναι η ασθένεια μέσω της οποίας η ψυχανάλυση φαντάζεται μια ιστορία του συμπτώματος και η ασθενής ανακαλύπτει ότι η ιστορία του σώματός της πρέπει να ειπωθεί» (1997: 52). Παραδειγματικά «γυναικεία νόσος» που γνώρισε τη χρυσή της εποχή στην Ευρώπη μεταξύ 1870 και πρώτου παγκοσμίου πολέμου η υστερία έχει ιστορικά αποδοθεί από τους ειδικούς στην ίδια τη «γυναικεία φύση». Η ιατρική κατηγορία της υστερίας κατείχε κεντρική θέση στις διαμάχες περί μαιευτικής και γυναικολογίας. Στο πλαίσιο ενός ιατρικού λόγου που παθολογικοποιούσε τη γυναικεία σεξουαλικότητα και έθετε την θηλυκότητα στην υπηρεσία της αναπαραγωγής, οι γυναικολογικοί ορισμοί του γυναικείου σώματος και της γυναικείας σεξουαλικότητας εξουσιοδοτούσαν τον βιο-ιατρικό έλεγχο των γυναικών και την πειθαρχική ιατροποίηση της κοινωνικής τους κατάστασης. Οι μελετήτριες και οι μελετητές του φύλου έχουν ασχοληθεί ιδιαίτερα με την ιστορική κατασκευή αυτής της νευρικής πάθησης των γυναικών που βρίσκεται στο μεταίχμιο σωματικής και ψυχοσωματικής διαταραχής, και που αποτελεί μορφή διαμαρτυρίας απέναντι στη στέρηση ατομικής, κοινωνικής, διανοητικής και σεξουαλικής ελευθερίας που υφίσταντο τα παραδειγματικά θύματα της νόσου, που ήταν οι βικτοριανές σύζυγοι. Το ευρύτατο ρεπερτόριο συμπτωματολογίας (άπνοια, εμετός, αφωνία, κώφωση, τύφλωση, επιληπτική κρίση), αλλά κυρίως η γρήγορη και αιφνίδια μετάπτωση από το ένα σύμπτωμα στο άλλο, η ασάφεια των συμπτωμάτων που θεωρούνταν μάλιστα ότι οι ασθενείς υποκρίνονταν, και γενικά ο αιγιματικός χαρακτήρας της νόσου που οι μηχανισμοί της διέφευγαν επίμονα του επιστημονικού ορθολογισμού, θεωρήθηκε ότι συνάδουν με όψεις της γυναικείας φυσικής ιδιαιτερότητας: ανορθολογισμός, αιγιματικότητα, υποκρισία, σωματοποίηση (Showalter 1987, 1993, Poovey 1988, White 1989, Gilman 1993, Phelan 1997).¹⁹

---

¹⁸ Το ιδρυτικό κείμενο της κλασικής ψυχανάλυσης είναι οι *Σπουδές στην Υστερία* (1895) των Josef Breuer και Sigmund Freud. Οι πέντε ιστορίες περίπτωσης που το συναπαρτίζουν δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στη σχέση μεταξύ σώματος και αλήθειας, μεταξύ σώματος και γλώσσας. Εμβληματική θέση στο έργο αυτό κατέχουν η περίπτωση της ασθενούς του Breuer Άννας Ο. και των συμπτωμάτων της -μερική παράλυση, κώφωση και υστερική εγκυμοσύνη. Για μια πολύ ενδιαφέρουσα κριτική ανάγνωση μέσα από το πρίσμα της φεμινιστικής ψυχανάλυσης και της queer θεωρίας, βλ. Peggy Phelan, “Immobile legs, stalled words: psychoanalysis and moving deaths” (στο *Mourning Sex*, 1997).

¹⁹ Στο πλαίσιο της κλασικής φρουδικής ψυχανάλυσης, η θηλυκότητα παραμένει ένα μυστήριο, όπως εκφάνεται στις μεταφορές που χρησιμοποιούνται για να υποδηλώσουν τη γυναικεία σεξουαλικότητα, με προεξάρχουσα αυτή της «μαύρης ηπέιρου». Στα τρία δοκίμιά του για τη θηλυκή σεξουαλικότητα, ο

Ο αινιγματικός και μυστηριώδης χαρακτήρας των παθολογικών μηχανισμών της υστερίας οδήγησε έναν γιατρό να προτείνει ότι θα ήταν πιο ακριβές να επονομαστεί η νόσος «μυστηρία» (Showalter, σελ. 130). Στο κεφάλαιο “La Mystérieuse” του βιβλίου της *Speculum of the Other Woman*, η Luce Irigaray θεωρητικοποιεί την υστερική αντίσταση, η οποία υπήρξε το κατεξοχήν αντικείμενο της ψυχαναλυτικής θεραπευτικής. Εμπνεόμενη από το απόθεμα δύναμης με το οποίο η Dora αντιστάθηκε στον Freud και στο πρόταγμα να γίνει «το θηλυκό» της ψυχανάλυσης,²⁰ η Irigaray αναλύει την αμφισημία της υστερίας: «Υπάρχει πάντα, στην υστερία», γράφει, «τόσο ένα απόθεμα δύναμης όσο και μια παραλυμένη δύναμη ... η δυνατότητα ενός άλλου τρόπου ‘παραγωγής’ χειρονομιακής και γλωσσικής. Αλλά αυτό διατηρείται σε λανθάνουσα κατάσταση. Ίσως σαν ένα ελευσόμενο πολιτισμικό απόθεμα;» (σελ. 138). Εφαρμόζοντας «συμπτωματική θεραπεία» στο φρουδικό κείμενο –απομιμούμενη, δηλαδή, τον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος ο Freud αντιμετώπιζε αρχικά την υστερία (μέσω της απομίμησης και προσομοίωσης των συμπτωμάτων της)- η Irigaray, μέσω της μίμησης του φαλλογοκεντρικού λόγου, αποδομεί και αναπαράγει, την ίδια στιγμή, την σκηνή της υστερίας (Chisholm 1994: 276-277). Δείχνει πώς η γυναικεία απομίμηση της πατριαρχικής οντο-θεολογικής «γυναίκας» της παρέχει την πιο ορατή δημόσια παρουσία που έχει ποτέ προσφερθεί στις γυναίκες στην ιστορία της δύσης, από την άλλη πλευρά όμως, της κοστίζει την απώλεια του «εαυτού» της ως φορέα εμπρόθετης δράσης.

Στην ιστορική ανάλυσή της της νυμφομανίας, η Carol Groneman (1995) εξηγεί πώς τα σώματα των γυναικών εξετάζονταν εξονυχιστικά για εντοπισμό σημείων «υπέμετρης» σεξουαλικής επιθυμίας, από άνδρες γιατρούς που κύριο μέλημά τους ήταν η αστυνόμευση των επιθυμιών των λευκών αστών γυναικών κατά τη διάρκεια της ύστερης βικτοριανής περιόδου. Η συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι απόπειρες παθολογικοποίησης της γυναικείας ερωτικής επιθυμίας δεν ήταν παρά συμπτώματα της ανδρικής δυσαρέσκειας απέναντι στα αιτήματα των γυναικών για ισονομία και ισότητα. Έτσι, η νυμφομανία, όπως άλλωστε η υστερία και η νευρασθένεια, συνέβαλαν στην μετατροπή της γυναικείας απείθαρχης ή ανυπότακτης συμπεριφοράς σε ιατρικό πρόβλημα, που νομιμοποιούσε την υποβολή των γυναικών σε (ανδρική) ιατρική επίβλεψη.

Παρά την ψυχιατρικοποίηση των γυναικών, όπως έχει δείξει ο Βαγγέλης Καραμανωλάκης (1998) στην ιστορική μελέτη του για το Δρομοκαΐτειο φρενοκομείο, η συντριπτική πλειονότητα των τροφίμων ήταν άνδρες, κάτι που αποδίδεται στην ισχύουσα κοινωνική και ιατρική αντίληψη ότι οι ψυχικές διαταραχές της γυναίκας οφείλονται σε

Φρόντ επεξεργάζεται τον μόνο νόμιμο τρόπο ψυχοσεξουαλικής ωρίμανσης –συμβολικής πρόσκτησης του φαλλού- για τη γυναίκα, που δεν είναι άλλος από την αναπαραγωγή. Εκτός μητρότητας, η γυναίκα παραμένει, για τον Φρόντ, μια σκοτεινή και ανεξερεύνητη χώρα. Είναι αυτή η εννοιολόγηση που τον οδηγεί στο περίφημο ερώτημα «τι θέλει μια γυναίκα», ένα ερώτημα που –όπως εύστοχα παρατηρεί η Τάνια Βοσνιάδου (2003:144)- είναι, σύμφωνα με την ίδια τη θεωρία του, ένα κατεξοχήν υστερικό ερώτημα.

²⁰ Η θεωρητικός του ψυχαναλυτικού φεμινισμού Hélène Cixous θεωρητικοποιεί την υστερία ως μορφή επαναστατικής πράξης και πολιτισμικής ανατροπής. Για μια εξαιρετική δραματοποίηση της ιστορίας της Dora, βλ. «Portrait of Dora», μεταφρ. Sarah Burd, *Diacritics* (άνοιξη 1983), 13(1): 2-32. Σχετικό είναι επίσης το μυθιστόρημά της *Portrait du Soleil* (1973). Την ιστορία της Dora θεωρητικοποιεί επίσης στο *The Newly Born Woman* που συνέγραψε με την Catherine Clément, μεταφρ. Betsy Wing (1975, Minneapolis: University of Minnesota Press).

διαταραχές της έμμηνης ρύσης. Η συνηθέστερη, έτσι, πρακτική αντιμετώπισης ήταν ο εγκλεισμός των γυναικών στο σπίτι και η αναμονή της πανάκειας του γάμου.

Η ψυχιατρική και ψυχαναλυτική πρακτική των τελευταίων χρόνων ανακαλύπτει συνεχώς νέες ψυχικές νόσους, νέους επιστημονικούς εαυτούς και νέους ψυχιατρικούς ασθενείς, πέρα από τις «κλασικές» μορφές της υστερίας ή της ιδεοψυχαναγκαστικής νεύρωσης (Julia Kristeva, *Οι Νέες Αρρώστιες της Ψυχής* (1996 [1993])). Διαταραχές με κάπως ασαφή συμπτωματολογία όπως η περιβαλλοντική νόσος -που αναπαρίσταται στο φιλμ του Todd Haynes [*Safe*] (βλ. κριτική ανάλυση της ταινίας στο Naismith)- καθώς και το σύνδρομο της χρόνιας κόπωσης θεωρήθηκαν επίσης «γυναικείες αρρώστιες» και αντιμετωπίστηκαν με δυσπιστία και καχυποψία. Η Emily Martin (2000) έχει επιχειρήσει μια κοινωνική και αυτοβιογραφική γενεαλογία της διαγνωστικής κατηγορίας της μανιοκατάθλιψης, επικεντρώνοντας την ανάλυσή της στις διευθετήσεις και αναδιευθετήσεις της αντιθετικής σχέσης ανάμεσα στο «λογικό» -ως, δήθεν, ανδρική αρετή- και το «παράλογο» -ως, δήθεν, γυναικείο χαρακτηριστικό- στο πλαίσιο της δυτικής μεταφυσικής των ανδροκεντρικών και λογοκεντρικών ιεραρχήσεων.

Παρόμοιες αναρωτήσεις και εντάσεις γύρω από τα ρευστά και αμφιλεγόμενα όρια ανάμεσα στο τι συνιστά (διανοητική, σωματική ή κοινωνική) παθολογία και τι συνιστά δημιουργική πολιτισμική πρακτική έχουν προκύψει και στο πλαίσιο της έρευνας για σχέση ανάμεσα στη χρήση αλκοόλ και την κοινωνική κατασκευή –και αποδιάρθρωση- των έμφυλων ρόλων και ταυτοτήτων. Από την αντι-οικιακή, αντι-συγγενειακή τελετουργία του ανδρικού συμποσιασμού στα καφενεία μιας κοινότητας του ανατολικού Αιγαίου (Papataxiarchis 1991), στην κατασκευή του ανδρισμού μέσα από τον αποκλεισμό των γυναικών από τον συμποσιασμό του καφενείου στην Ανδαλουσία της Ισπανίας (Driessen 1983, 1992), η ανδρική κοινωνικότητα του συμποσιασμού έχει συνδεθεί με τον λόγο περί φύλου. Επιπλέον, όπως υποδηλώνεται και από τις σημαντικές αυτές έρευνες, το αλκοόλ θεωρείται μια ουσία –και ενίοτε παθολογία- που ανήκει «εκ φύσεως» στον ανδρικό κόσμο, λειτουργώντας τόσο σαν επιβεβαίωση των κοινωνικά επικυρωμένων ανδρικών ρόλων, όσο και σαν υπέρβαση των συμβάσεων του καθημερινού ανδρικού εαυτού. Ο συλλογικός τόμος που επιμελήθηκε η Δ. Γκέφου-Μαδιανού (Gefou-Madianou 1992) παρουσιάζει εθνογραφικές προσεγγίσεις των έμφυλων διακρίσεων της συμποσιακότητας σε ποικίλα ευρω-μεσογειακά πολιτισμικά πλαίσια, αρκετές από τις οποίες εξετάζουν την κατανάλωση, παραγωγή και χρήση αλκοόλ από τη σκοπιά των γυναικών (van Nieuwkerk 1992, Papagaroufali 1992). Η «υπέρμετρη» χρήση αλκοόλ από τις γυναίκες, όπως και το κάπνισμα, δεν κατασκευάζεται πολιτισμικά μόνο σαν απειλή για την υγεία, αλλά επίσης, σε κάποια κοινωνικά συγκείμενα, στιγματίζεται σαν περίπτωση κοινωνικής απρέπειας και παράβασης -σαν σύμπτωμα έλλειψης αυτο-ελέγχου και αυτο-σεβασμού (Bjerén 1992) ή σαν απειλητική και επικίνδυνη ένδειξη ανεξέλεγκτης σεξουαλικότητας (Stewart 1992). Όπως δείχνει το εθνογραφικό υλικό από την πατροτοπική κοινότητα των Μεσογείων στην Ελλάδα, αν και οι γυναίκες αποκλείονται από τις ανδρικές οινοποσίες και από τις διαδικασίες παρασκευής της ρετσίνας εξαιτίας της υποτιθέμενα επικίνδυνης και μιαρής φυσιολογίας και σεξουαλικότητάς τους, θεωρούνται ωστόσο «οι φορείς μέσω των οποίων αυτή η δύναμη επικίνδυνη σεξουαλικότητα μπορεί να μετατραπεί σε ζωοδότρια γονιμότητα» (Gefou-Madianou 1992: 20). Οι έμφυλες ασυμμετρίες παίζουν καθοριστικό ρόλο στην αμφίλογη πολιτισμική εννοιολόγηση της χρήσης –ή κατάχρησης- αλκοόλ, είτε με όρους αυτονομίας και υπέρβασης είτε, αντίθετα, με όρους απρέπειας και παράβασης.

Η έμφυλη διάκριση σχετικοποιεί δραστικά πολιτισμικές και βιο-ιατρικές κατηγορίες, όπως αυτή της «παθολογίας» ή της ψυχικής διαταραχής.

Η ψυχιατρική κατηγορία της «νεύρωσης» επιστρατεύεται ενίοτε από την ιατρική κοινότητα για να διαχειριστεί στερεοτυπικά την αγωνία των ασθενών, με τρόπο που δεν αναγνωρίζει τη συνθετότητα της εμπειρίας τους και που διαθλά την προσοχή από τα ευρύτερα πολιτικά και ιστορικά συγκείμενα που ενέχονται σ' αυτήν. Έτσι, σε νεύρωση ή υστερία αποδίδονται συχνά τα συμπτώματα των γυναικών hibakusha (επιζήσασες της Χιροσίμα που έχουν προσβληθεί από τη ραδιενέργεια). Οι ειδικοί μάλιστα έχουν εισάγει τον όρο «νεύρωση της ατομικής βόμβας» για να αποδώσουν τις αγωνίες και τους φόβους των hibakusha γύρω από τις συνέπειες της ακτινοβολίας στο σώμα τους. Αφού έχουν προσφέρει το σώμα τους στην έρευνα των συνεπειών της ραδιενεργούς ακτινοβολίας για πενήντα χρόνια, οι hibakusha αντιμετωπίζονται, με τρόπο τραγικά παράδοξο και ειρωνικό, σαν νεκροζώντανα μνημεία της ατομικής βόμβας που όμως οι φόβοι και οι αγωνίες για τη ζωή τους και τη ζωή των παιδιών τους είναι παράλογοι και στερούνται «βιολογικής βάσης». Σ' ένα πολιτισμικό και βιο-ιατρικό περιβάλλον που στιγματίζει την ψυχική νόσο, οι hibakusha αντιστέκονται κατηγορηματικά στην ψυχιατρικοποίηση της κατάστασής τους. Θεωρούν ότι η ψυχιατρικοποίηση συνιστά συστηματική άρνηση αναγνώρισης της εμπειρίας τους από κάποια μέλη της ιατρικής κοινότητας, μια άρνηση που επιδιώκει να αποκρύψει την αδυναμία ιατρικής αντιμετώπισης της κατάστασής τους (Todeschini 2001, δες παρακάτω σχετική ενότητα).

Διάφοροι ανθρωπολόγοι της υγείας έχουν δείξει πόσο προβληματική είναι η αυστηρή και άκαμπτη διάκριση ανάμεσα στην ψυχοσωματική κατάσταση του ανθρώπου και στο κοινωνικο-πολιτισμικό και πολιτικό πλαίσιο ανθρώπινης δράσης και διάδρασης. Εκκινώντας από αυτή την κριτική αφετηρία, ο Arthur Kleinman έχει επεξεργαστεί κριτικά τη διάκριση ανάμεσα στην έννοια “disease” (που αναφέρεται στη νοσολογική διάσταση της αρρώστιας, όπου η έμφαση είναι στην τυπική σωματική συμπτωματολογία) και στην έννοια “illness” (στην οποία συμπεριλαμβάνονται διάφοροι ψυχολογικοί και κοινωνικοπολιτισμικοί παράγοντες που επηρεάζουν την υποκειμενική εμπειρία της αρρώστιας) (1980: 72-73). Ο Kleinman έχει εξετάζει τα κοινωνικά αίτια και τις κοινωνικές διαστάσεις της ασθένειας στην περίπτωση της κατάθλιψης σε Κινέζους και Αμερικανο-κινέζους ασθενείς, φωτίζοντας τους τρόπους με τους οποίους τα υποκείμενα σωματοποιούν την κατάθλιψη μέσω του σωματικού πόνου (1980). Επίσης, η Nancy Scherer-Hughes (1984) έχει περιγράψει με τρόπο αφοπλιστικό την πεποίθηση των φτωχών μητέρων στη Βραζιλία ότι το γάλα τους είναι ξινισμένο, πικρό και άρρωστο ως μια μεταφορική προβολή της αίσθησης απόλυτης αδυναμίας να προσφέρουν κάτι υγιές και αμόλυντο στα παιδιά τους.

Το φύλο του τραύματος και της κοινωνικής οδύνης

Η βιο-ιατρική επιστήμη έχει ιστορικά αναδειχθεί σε ισχυρό φορέα διαχείρισης των σωματικών, υπαρξιακών, ψυχικών, συναισθηματικών, πολιτικών, ηθικών και θρησκευτικών όψεων της μαζικής πολιτικής οδύνης που έχει σημαδέψει τον εικοστό αιώνα. Το φύλο, εξάλλου, σε συνδυασμό με άλλους άξονες οργάνωσης των σχέσεων εξουσίας όπως είναι η κοινωνική τάξη και η σεξουαλικότητα, διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην εμπειρία, τη διαχείριση, αναπαράσταση, μνημειοποίηση, αλλά και πολιτική/επαγγελματική ιδιοποίηση και πραγματοποίηση της πολιτικής βίας και της συλλογικής οδύνης: δουλεία, εξολόθρευση ιθαγενικών κοινοτήτων, πόλεμοι,

γενοκτονίες, αποικιοκρατία, απαρτχάιντ, φτώχεια, εθνικιστικές συγκρούσεις, προσφυγιά, η επιδημία του AIDS, οικολογικές καταστροφές, ιμπεριαλιστική και μετα-αποικιοκρατική δομική βία και πολιτικο-οικονομική ανισότητα.

Ανιχνεύοντας το πώς ο προσωπικός πόνος γίνεται συλλογική οδύνη και πώς πολιτικές συγκρούσεις διαπλέκονται με προσωπικές βιογραφίες, η απόπειρα των σχετικών μελετών να αποδώσουν νόημα στην ανθρώπινη οδύνη βρίσκεται αντιμέτωπη με ένα κρίσιμο επιστημολογικό πρόβλημα: το ότι η οδύνη, όπως το θέτει η ανθρωπολόγος Veena Das, «θέτει ένα υπαρξιακό και γνωσιολογικό πρόβλημα απώλειας νοήματος» (1994: 163). Η Kathy Caruth (1995, 1996) έχει προσεγγίσει την εμπειρία του τραύματος μέσα από το μοντέλο της «αζήτητης εμπειρίας» (unclaimed experience), σύμφωνα με το οποίο το τραύμα σηματοδοτείται από την χρονική του καθυστέρηση, την αποτυχία του να αφήσει ίχνη με τα οποία θα μπορούσε άμεσα να αναπαρασταθεί και να απομνημονευτεί. Αφού οι τραυματισμένοι άνθρωποι, σύμφωνα με τη διατύπωση της Caruth, γίνονται οι ίδιοι το σύμπτωμα μιας ιστορίας την οποία δεν μπορούν να ελέγξουν απόλυτα, το τραύμα είναι ένα κάλεσμα να σκεφτούμε νέους τρόπους ακούσματος του «ανήκουστου», του «ακατανόμαστου» και του «μη-αναπαραστάσιμου». Απέναντι σ' αυτή την πρόκληση, η Mariella Pandolfi (1987) ανταποκρίνεται με την έννοια του «διπλού ακούσματος», ενός χώρου επικοινωνίας που, λόγω της διπλής της κατάρτισης ως ψυχανάλυτριας και ανθρωπολόγου, καθίσταται δυνατός στο πεδίο συνάντησης ερευνητήτριας και αφηγητή-τριας.²¹

Η Judith Butler έχει εύστοχα παρατηρήσει ότι «η μελέτη της μελαγχολίας είναι η μελέτη των τρόπων με τους οποίους το ψυχικό και το κοινωνικό πεδίο παράγονται σε σχέση το ένα με το άλλο» (1997: 167). Απηχώντας αυτή την προσέγγιση, η ανθολογία με τίτλο «Απώλεια» που επιμελήθηκαν πρόσφατα οι David Eng και David Kazanjian (2003) επιχειρεί να αποδώσει την μελαγχολική εμπλοκή με διάφορες μορφές απώλειας σαν συνθήκη που δεν αποκλείει, αλλά αντίθετα καθιστά δυνατή τόσο την αναπαραστάση όσο και την υποκειμενικότητα. Δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις φυλετικές, εθνικές, έμφυλες και σεξουαλικές διαστάσεις της απώλειας και εστιάζοντας περισσότερο στο τι μένει παρά στο τι χάθηκε, τα δοκίμια που συνθέτουν το έργο αυτό εισηγούνται ότι ενώ καταστροφικές απώλειες σωμάτων, τόπων και ιδανικών σημάδεψαν ανεπανόρθωτα τον εικοστό αιώνα, οι υλικές και ψυχικές πρακτικές της απώλειας και του πένθους είναι δημιουργικοί φορείς παραγωγής ιστορίας και πολιτικής, συμπεριλαμβανομένων νέων αναπαραστάσεων και εναλλακτικών νοημάτων. Ιδιαίτερα τα δοκίμια των Marc Nichanian, Dana Luciano, Rosalind Morris και Yvette Christiansë εστιάζουν στις έμφυλες επιτελέσεις της οδύνης, της απώλειας και του πένθους.

Η σχέση μελαγχολίας και εμπρόθετης δράσης – μια σχέση που εμφορείται από την έμφυλη ιεράρχηση – είναι κομβικό σημείο στη συζήτηση αυτή. Η αξιολόγηση της μελαγχολίας ως «habitus πολιτισμικής ενδυνάμωσης» (Schiesari 1992) στο πλαίσιο της ψυχανάλυσης²² ενίοτε συνδυάζεται με μια ταυτόχρονη τάση φυσικοποίησης της

²¹ Για το πρόβλημα της αναζήτησης εναλλακτικών τρόπων ανταπόκρισης στο τραύμα, ιδιαίτερα σ' αυτό που παραμένει παρασιωπημένο, βλ. Minow 1998. Για την ιδιαίτερη σημασία της μελέτης της οδύνης στο ευρύτερο πλαίσιο της κοινωνικής ανθρωπολογίας ως «ικανότητας να βλέπουμε ξένους ανθρώπους σαν ομοιοπαθείς», βλ. Hastrup 1993:736.

²² Οι προ-φροϋδικές προσεγγίσεις ήθελαν τη μελαγχολία να συνδέεται με ορισμένους τύπους πληθωρικής σωματικότητας, κυρίως με αυτούς που είναι επιρρεπείς στη συναισθηματική και σεξουαλική υπερβολή. Ο Freud, αργότερα, είδε στους μελαγχολικούς –σ' αυτούς τους ασθενείς του πένθους– μια ικανότητα

μελαγχολίας στις γυναίκες. Έτσι, η μελαγχολία –ειδικά στις γυναίκες- δεν νομιμοποιείται ως δημιουργική και ενδυναμωτική, αλλά παθολογικοποιείται ως καταθλιπτική και στατική.

Οι μελέτες που εστιάζουν στις έμφυλες διαστάσεις της κοινωνικής οδύνης διερευνούν πώς το έμφυλο σώμα γίνεται η ίδια η μεταφορά της οδύνης σε μια αρένα όπου διεξάγονται κοινωνικές, πολιτισμικές και συμβολικές αναμετρήσεις και όπου το προσωπικό και πολιτικό πένθος διαπραγματεύονται τα μεταξύ τους ρευστά όρια. Ο Maurice Bloch (1982) έχει επισημάνει την αντινομία μεταξύ κινδύνου και ισχύος που ενσωματώνει η γυναικεία μορφή στο πεδίο της οδύνης: ενώ η μολυσματική όψη του νεκρού συνδέεται συμβολικά με τις γυναίκες, είναι, παραδόξως, οι γυναίκες που επιφορτίζονται πολιτισμικά την ευθύνη να γίνουν οι φορείς απομάκρυνσής του από την κοινότητα μέσω των τελετών του πένθους. Η Veena Das (1992, 1995, 1996, 1997) ανιχνεύει τις πολλαπλές διασταυρώσεις ανάμεσα στον πόνο, το έμφυλο σώμα, και τις επιτελεστικές όψεις της γλώσσας εν όψει της κατακλυσμικής πολιτικής βίας την εποχή της διχοτόμησης της Ινδίας το 1947, όπου εμβληματική όψη της μαζικής εθνοτικής βίας ήταν η μετατροπή των γυναικών –μέσω ευρείας κλίμακας απαγωγών και βιασμών- σε παθητικούς μάρτυρες της βίαιης διακύβευσης της εθνικής τιμής, η μετατροπή των σωμάτων τους σε επιφάνεια επώδυνης εγγραφής των συμβόλων και συνθημάτων των νέων εθνών. Η Das δείχνει πώς οι γυναίκες μετατρέπουν την αναγωγή τους σε αδρανή εδαφική ιδιοκτησία εθνικιστικής διεκδίκησης ή κατοχής σε εμπρόθετη δράση μέσω της ίδιας τους της σιωπής και μέσω πράξεων σωματικής μνήμης. Η Mariella Pandolfi (1991) μελετά την ενσωματωμένη μνήμη της γυναικείας οδύνης στη Νότια Ιταλία και η Mamphela Ramphele (1996) τις έμφυλες διαφοροποιήσεις που διαπερνούν την πολιτική χηρεία στη Νότια Αφρική και την ιδιοποίηση της απώλειας από την επίσημη πολιτική του στερεοτυπικού δημόσιου πένθους, η Νάντια Σερεμετάκη (1991) έχει προσφέρει μια βασισμένη στην παραστασιακή επιτέλεση εθνογραφική ανάλυση της πολιτικής του πόνου και του πολυφωνικού θρήνου των γυναικών στη Μεσο-Μανιάτικη κουλτούρα του θανάτου και της δι-αίσθησης, η Peggy Phelan (1997) ασχολείται με τα τραύματα και τις απώλειες της σεξουαλικότητας, αλλά και την επιτέλεση του πένθους και της δημόσιας μνήμης την εποχή του AIDS, η Marita Sturken (1997) εστιάζει στον πόλεμο του Βιετνάμ και την επιδημία του AIDS ως καθοριστικές στιγμές διαμόρφωσης μιας πολιτικής της πολιτισμικής μνήμης στην εθνική δημόσια σφαίρα, η Lisa Yoneyama (1999), εξετάζοντας ανθρωπολογικά την τραυματική μνήμη της Χιροσίμα, δείχνει πώς αυτή καθαυτή η μνήμη της ατομικής βόμβας έχει «θηλυκοποιηθεί», η Sharon Stephens (1995) έχει ερευνήσει τους τρόπους με τους οποίους άνδρες και γυναίκες της ιθαγενικής μειονότητας των Σάμι στην Νορβηγία διαχειρίζονται τα νοήματα και τις εμπειρίες της αναπαραγωγής, του σώματος, των έμφυλων και συγγενικών σχέσεων υπό το φως των μετα-Τσερνομπίλ παρενεργειών της ραδιενέργειας, ενώ η Fiona Ross (2001), η Yvette Christiansë (2003) και ο Mark Sanders (2003) εξετάζουν την έμφυλη σωματο-ποίηση του

ασυνήθιστα ακριβούς αυτο-γνωσίας και δεκτικής κριτικής ενόρασης, μια ιδιαίτερα οξεία περιέργεια για την αλήθεια και μια προνομιακή πρόσβαση στη γνώση (1955: 246). Στο πλαίσιο της ψυχανάλυσης, η σεξουαλική διαφορά αντιπροσωπεύει την ετερότητα, την απόλυτη διαχωριστική γραμμή μεταξύ εαυτού και άλλου, αλλά και αυτήν μεταξύ ζωής και θανάτου πάνω στην οποία διαδραματίζεται η μελαγχολία. Φεμινιστικές κριτικές έχουν «ανακρίνει» την κατασκευή της γυναίκας ως ψυχαναλυτικής ετερότητας (Schiesari 1992, Bronfen 1992, Kristeva 1989). Για τις έμφυλες και φυλετικές συνδηλώσεις της ψυχαναλυτικής πρόσληψης και κατασκευής της ετερότητας, βλ. Luciano 2003.

τραύματος και του έργου του πένθους εστιάζοντας στις μαρτυρίες νοτιοαφρικανών γυναικών στην Επιτροπή Αλήθειας και Συμφιλίωσης της μετα-απαρτχάιντ Νότιας Αφρικής.

Τις έμφυλες συνδηλώσεις της εμπειρίας του τραύματος που λειτουργεί είτε ως «δομική βία» είτε ως «υποφώσκον τραύμα» φωτίζουν οι μελέτες που εστιάζουν στη σεξουαλική βία (Brown 1995) και τα εγκλήματα τιμής (Αβδελά 2003). Ο Paul Farmer (1997) αναφέρεται στη «δομική βία» του θεσμοθετημένου σεξισμού και ρατσισμού που προκαλεί τεράστια και άδικη οδύνη. Η Laura Brown (1995) χρησιμοποιεί τον όρο «ύπουλο τραύμα» για να αποδώσει τους τρόπους με τους οποίους κρίσιμα τραυματικά και θανάσιμα γεγονότα όπως ο βιασμός και η σεξουαλική κακοποίηση συνδέονται με τις διάχυτες, επίμονες και καθημερινές εμπειρίες του σεξισμού, μιας μορφής εξουσίας που λειτουργεί ακριβώς μέσα από τεχνικές κανονικοποίησης και αυτο-νομιμοποίησης. Στο πλαίσιο αυτό, έχουν αρθρωθεί σημαντικές κριτικές στην εννοιολόγηση του τραύματος σαν δήθεν εξαιρετικού και ασυνεχούς συμβάντος που κείται εκτός της «κανονικής» ανθρώπινης εμπειρίας και που αναδύεται αναπάντεχα από τις αντίξοες τυχαιότητες της ζωής. Το έμφυλο τραύμα εκλαμβάνεται στις κριτικές αυτές προσεγγίσεις σαν συστημική απόρροια ορθολογικά διευθετημένων και συχνά αθέατων θεσμοθετημένων σχέσεων εξουσίας, η οποία συνάδει σ' αυτό που έχει ονομαστεί το «μαλακό μαχαίρι» της μακροπρόθεσμης καταπίεσης (Kleinman, Das, Lock 1996, Adelson 2001).

Σε μια εξαιρετική εθνογραφική μελέτη των μαρτυριών των γυναικών που επέζησαν από την ατομική έκρηξη της Χιροσίμα και του Ναγκασάκι, η Maya Todeschini (2001) εστιάζει στη βία που εν-σωματώνουν οι γυναίκες hibakusha (όπως ονομάζονται οι επιζήσαντες των ατομικών βομβών στην Ιαπωνία) όχι μόνο φέροντας το φορτίο του τρομαχτικού τραύματος των συνεπειών της ραδιενέργειας που τους στέρησε την υγεία τους αλλά και αγαπημένους τους ανθρώπους, αλλά και αντιμετωπίζοντας την επίσημη ιαπωνική πολιτική της αδιαφορίας, της αμνησίας, της εξάλειψης του πόνου και της απώλειας που προκάλεσε η ατομική βόμβα. Η βόμβα έπληξε αδιάκριτα –γυναίκες, άνδρες, παιδιά. Όμως, όπως εξηγεί η συγγραφέας, οι εννοιολογήσεις του φύλου, και συγκεκριμένα τα κοινωνικά νοήματα που αποδόθηκαν στη στείριότητα ή στους γενετικούς κινδύνους που ελλοχεύουν στην αναπαραγωγή των γυναικών, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του τρόπου με τον οποίο μεμονωμένα άτομα και η ευρύτερη κοινότητα ερμήνευσε και διαχειρίστηκε το τραυματικό συμβάν και τις επιπτώσεις του. Η συγγραφέας θέτει κρίσιμα ερωτήματα: Πώς το πολιτικό συμβάν μαζικής βίας που άλλαξε τόσο δραματικά τη ζωή τους και έπληξε καθοριστικά την υγεία τους διαμόρφωσε την υποκειμενικότητα και σεξουαλικότητά τους; Πώς επίσημοι ιατρικοί λόγοι και κυβερνητικοί-γραφειοκρατικοί φορείς ιδιοποιούνται την εμπειρία τους υπάγοντάς την σε στερεότυπες αναπαραστάσεις φύλου και οδύνης, αλλά και πώς οι ίδιες διαπραγματεύονται τις ταυτότητές τους και δημιουργούν μια αίσθηση πολιτικής εμπρόθετης δράσης που αντιστέκεται στη θυματοποίηση σε μια κοινωνία που τις πραγματοποιεί συστηματικά αντιμετωπίζοντάς τις σαν ιατρικό πρόβλημα, σαν μια ομάδα ελαττωματικών ατόμων που χρειάζονται κρατική βοήθεια; Στα συμφραζόμενα μιας συλλογικής μνημο-πολιτικής της εξάλειψης που ισοδυναμεί με κοινωνικό θάνατο γι' αυτές τις γυναίκες, η αναγνώριση του τραύματός τους γίνεται εφικτή στη δημόσια μνήμη μόνο μέσα από το πρίσμα της ιδεατοποιημένης μητρικής οδύνης και αυτοθυσίας. Παρ' όλα αυτά, οι hibakusha δεν παραμένουν παθητικά αιχμάλωτες στην πολιτισμικά αναγνωρίσιμη και επιτρεπτή θέση της μυθικής μητέρας που υποφέρει κι όμως

επιδεικνύει ηρωική γενναιότητα και αντοχή, αλλά επιστρατεύουν ιδιώματα μέσω των οποίων επαναπροσδιορίζουν τη δημόσια θέση τους ως συμβολικών σημαινόντων της ραδιενεργού απειλής σ' αυτήν και στις επόμενες γενιές. Χαράσσουν εκ νέου σύνορα γύρω τους, προκειμένου να αποδεσμευτούν από τις συλλογικές αναπαραστάσεις, οι οποίες τις υπάγουν στο στερεότυπο της σιωπηλής οδύνης που ταιριάζει, δήθεν, στη μητρική φύση της γυναίκας. Αντιστέκονται στην αισθητικοποίηση των εμπειριών τους και στον κανονιστικό ρόλο που τους ανατίθεται ωθώντας τόσο τα όρια του στίγματος του «επικίνδυνου σώματος» όσο και τα όρια του στερεοτύπου της ηρωίδας, προκειμένου να διεκδικήσουν εκ νέου τα σώματα και τις φωνές τους στο δημόσιο τοπίο, και να ανοίξουν ένα πεδίο όπου να είναι δυνατά τόσο η ατομικότητά τους όσο και ένα εναλλακτικό συλλογικό αίσθημα.

Η Nancy Scheper-Hughes (1992) έχει προσφέρει μια λεπτή εθνογραφία της πείνας και της καθημερινής βίας σε μια παραγκούπολη της βορειοανατολικής Βραζιλίας, φωτίζοντας τη διάσταση της καταχρηστικής θεσμικής ιατροκοποίησης της φτώχειας και του παιδικού υποσιτισμού. Ανιχνεύοντας τη διαδικασία μέσω της οποίας μια κοινότητα που μόνο πρόσφατα έχει ενταχθεί στο σύστημα ιατρικής περίθαλψης αιχμαλωτίζεται στην ιατροκοποίηση των αναγκών της, η ανθρωπολόγος αναλύει πώς το «delirio de fome» των φτωχών Βραζιλιάνων γίνεται αντικείμενο «διαχείρισης» και «αντιμετώπισης» στις κλινικές και στα φαρμακεία του Alto do Cruzeiro, αλλά και στις ανταλλαγές εικόνων, αναπαραστάσεων και νοημάτων ανάμεσα στο ατομικό σώμα και στο συλλογικό, συμβολικό κοινωνικό σώμα. Η νευρική πείνα -εμβληματική μορφή του *nervos* (ενός ευρύτατου και πολύσημου συνδρόμου χρόνιας νευρικής υπερκόπωσης των φτωχών μαύρων Αμερικανών που περιλαμβάνει νευρική παράλυση των κάτω άκρων, λιποθυμία, επιληπτικές κρίσεις, πονοκεφάλους, μαγικό τρόμο και κακό μάτι)- αντιμετωπίζεται σαν προσωπικό «ψυχολογικό» πρόβλημα, με ηρεμιστικά, αντιβιοτικά και βιταμίνες, έτσι που η κοινωνική κατάσταση της πείνας αποκρύπτεται κι ένας εξατομικευμένος λόγος περί αρρώστιας έρχεται να αντικαταστήσει τον πολιτικό λόγο της δυστυχίας και της λιμοκτονίας. Η νόσος προσβάλλει κυρίως άνδρες: τους περιθωριοποιημένους αγρότες μεροκαματιάρηδες που δουλεύουν στις φυτείες ζαχαροκάλαμου -ιδιαίτερα μετά από περιστατικά βίας και αστυνομικής βαναυσότητας στην παραγκούπολη- που, «πέφτοντας κάτω» στη δουλειά, νομιμοποιούνται να διεκδικήσουν από τα αφεντικά τους εναλλακτικές, πιο ανθρώπινες, καθιστικές δουλειές. Προσβάλλει επίσης, σε μικρότερη κλίμακα, γυναίκες, κυρίως τις χήρες και μητέρες ανδρών που σκοτώθηκαν σε βίαιες συμπλοκές ή απήχθησαν από τις μονάδες θανάτου της περιοχής. Οι γιατροί της κοινότητας αρνούνται να δουν την κρυφή αγωνία και αγανάχτηση που εκφράζονται -σε διαστάσεις, μάλιστα, επιδημίας- μέσα από το τοπικό λαϊκό ιδίωμα του *nervos*, ένα ιδίωμα που σηματοδοτεί την αδυναμία που αισθάνονται άνδρες και γυναίκες απέναντι στις οικονομικές συνθήκες της ζωής τους.

Η αρρώστια ως διαμαρτυρία: το σώμα της αντίστασης και η τελετουργική θεραπευτική
Αξιοματική αρχή της δυτικής βιο-επιστήμης, αλλά και ευρύτερα της δυτικής εθνο-επιστημολογίας, είναι η οντολογική αντίθεση ύλης και πνεύματος, σώματος και νου. Ο δυσμός σώματος-πνεύματος συνδέεται με άλλες αντιθέσεις της δυτικής επιστημολογίας -όπως είναι αυτές ανάμεσα στη φύση και τον πολιτισμό, το συναίσθημα και τον ορθό λόγο, το άτομο και την κοινωνία- τις οποίες διαφορετικοί κοινωνικοί στοχαστές, όπως ο Durkheim, ο Marx και ο Freud, εξέλαβαν ως αναπόφευκτες και οικουμενικές κατηγορίες.

Ο φιλόσοφος και μαθηματικός του 17^{ου} αιώνα René Descartes ήταν αυτός που διατύπωσε τις ιδέες περί υλικού σώματος και θείου πνεύματος πάνω στις οποίες αργότερα θεμελιώθηκε η νεωτερική βιο-ιατρική εννοιολόγηση του ανθρώπινου οργανισμού.

Ενώ στη βιομηχανοποιημένη Δύση της καρτεσιανής ιεραρχικής διευθέτησης του εαυτού και του άλλου η δεσπίζουσα βιο-ιατρική ερμηνευτική παθολογοποιεί τις ψυχολογικές καταστάσεις κατά τις οποίες βιώνει κανείς περισσότερους από έναν εαυτούς (π.χ. σχιζοφρένεια, διχασμένη προσωπικότητα, ψύχωση, κλπ), σε πολλούς μη δυτικούς πολιτισμούς το πρόσωπο αποτελείται από πολλαπλούς εαυτούς –συγγενείς, φίλους, εχθρούς, κτλ- αλλά και το άτομο μπορεί να βιώνει πολλαπλούς εαυτούς στη διαδικασία της τελετουργικής και ελεγχόμενης πνευματοληψίας (Scheper-Hughes και Lock 1989). Το σώμα δεν προσλαμβάνεται ως ένα περιχαρακωμένο και ιερό οίκημα ευάλωτο σε εχθρικές «επιδρομές» αλλά ως ανοιχτό σε επανίδρυση των συστατικών στοιχείων του μέσω της επαφής με άλλες ενέργειες (Scott 1994: 58).²³

Χαρακτηριστική είναι εδώ η συμβολή των εθνογραφιών που εξετάζουν τους τρόπους με τους οποίους το ιδίωμα της αρρώστιας διαδραματίζεται κοινωνικά ως άτυπη, λανθάνουσα έκφραση ατομικής ή συλλογικής δυσaréσκειας, ή ως πολιτισμική μορφή ενσώματης αντίστασης της τοπικής κοινωνίας στις παγκόσμιες δομές εξουσίας. Τα παραδοσιακά πολιτισμικά ιδιώματα συμβολικής και τελετουργικής αρρώστιας και ίασης όπως είναι το «κακό μάτι», η πυροβασία, η πνευματοληψία, το voodoo, η μαγεία, οι σαμανικές και άλλες εθνο-ιατρικές θεραπείες είναι χαρακτηριστικά δείγματα τέτοιων κοινωνικών εκ-δραματίσεων της αρρώστιας και της νόσου. Η τελετουργία δημιουργεί προσωρινούς μικρόκοσμους πολιτισμικής διαπραγμάτευσης και κοινωνικής αλλαγής που εν-σωματώνονται από τα ίδια τα εμπλεκόμενα υποκείμενα.

Ιδιαίτερα χαρακτηριστικό παράδειγμα ερευνητικής προσέγγισης που ασχολείται με το «σώμα της αντίστασης» [Jean Comaroff (1985)], ιδιαίτερα σε συνθήκες νεο-αποικιοκρατίας, είναι οι εθνογραφίες της πνευματοληψίας (spirit possession). Η Janice Boddy (1989) έχει μελετήσει τις έμφυλες διαστάσεις της πνευματοληψίας στο βόρειο Σουδάν,²⁴ ο Michael Taussig (1980, 1987) το σαμανισμό στην λατινοαμερικάνικη κοινωνία της Κολομβίας του '60 ως πρακτική πολιτικής αντίστασης στην αποικιοκρατία, ενώ η Aihwa Ong (1987) έχει ασχοληθεί με την πνευματοληψία ανάμεσα στις εργάτριες που δουλεύουν στα ιαπωνικά και πολυεθνικά εργοστάσια ηλεκτρονικών μιας αγροτικής περιοχής της Μαλαισίας, που διέρχεται ραγδαία προλεταριοποίηση: Γιατί οι Μαλαισιανές εργάτριες, διερωτάται η συγγραφέας, καταλαμβάνονται περιοδικά από *hantu* (κακά πνεύματα) και πέφτουν στο πάτωμα των εργοστασίων όπου δουλεύουν; Ποια είναι η σχέση ανάμεσα στην εργασιακή πειθαρχία και τη σεξουαλικότητα; Η Ong υποστηρίζει ότι τα επεισόδια πνευματοληψίας, κατά τη διάρκεια των οποίων οι γυναίκες

---

²³ Σε κάποια πολιτισμικά συμφραζόμενα, όπως στην περίπτωση της θρησκείας των πνευμάτων Sinhala στη Σρι Λάνκα, αυτή καθαυτή η πνευματοληψία δεν προσλαμβάνεται σαν πρόβλημα που χρειάζεται θεραπευτική αντιμετώπιση: το αν θεωρείται αρρώστια ή όχι εξαρτάται από τη φύση του πνεύματος που εμπλέκεται. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, οι ιστορίες φαντασμάτων και οι εμπειρίες πνευματοληψίας στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα σχετίζονται με τη διαδικασία συλλογικής ανάρρωσης της κοινότητας από τη βία, τον τρόμο και τη μαζική απώλεια (Perera 2001). Αντίθετα, σε άλλα πολιτισμικά πλαίσια όπως στην περίπτωση της λατρείας Zar στο βόρειο Σουδάν, η πνευματοληψία –η επίδραση του Zar- θεωρείται συμφορά και αναπαρίσταται πολιτισμικά με όρους αρρώστιας (Boddy 1989).

²⁴ Για την τελετή πνευματοληψίας *tumbura* στους απογόνους σκλάβων στο Σουδάν, βλ. Makris 2000.

ουρλιάζουν και συμπεριφέρονται βίαια, είναι μορφές διαμαρτυρίας ενάντια στην απώλεια της αυτονομίας στις συνθήκες εργασίας. Τα συμβολικά νοήματα του *hantu* διαπλέκονται έτσι με την αντιφατική κοινωνική εμπειρία των γυναικών αυτών που καλούνται να χειριστούν, από τη μια πλευρά, την αναδιευθέτηση των τεχνολογιών πειθάρχησης της ζωής τους μέσα στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, και, από την άλλη, την προοπτική οικονομικής ανεξαρτησίας από τους άνδρες της οικογένειας. Εξερευνώντας τις αντιφάσεις, συγκρούσεις και αμφισημίες από τις οποίες εμφορούνται οι ζωές των γυναικών αυτών και των οικογενειών τους καθώς βιώνουν στην καθημερινότητά τους τη μετάβαση από την αγροτική οικονομία στη βιομηχανική παραγωγή και την παγκόσμια οικονομία της αγοράς, η ανθρωπολόγος εστιάζει την προσοχή της τόσο στις πιέσεις που υφίστανται οι νέες εργάτριες από την αγορά μισθωτής εργασίας να συμμορφωθούν στις νέες σχέσεις εξουσίας που εγκαθιδρύει η καπιταλιστική πειθαρχία, όσο και στις μορφές διαπραγμάτευσης και αντίστασης που αυτές αντιπροβάλλουν. Η εθνογραφία της Ong ανιχνεύει τον έμφυλο χαρακτήρα της διαλεκτικής ανάμεσα στα «πνεύματα της αντίστασης» και την επιχειρούμενη πειθάρχηση μιας υπό διαμόρφωση εργατικής τάξης.

Στο άρθρο του «Η δραστηριότητα των συμβόλων», ο Lévi-Strauss υποστηρίζει ότι τα τελετουργικά συστήματα ψυχοθεραπείας παρέχουν στον-ην ασθενή ένα γλωσσικό ιδίωμα μέσα από το οποίο άρρητες ψυχικές καταστάσεις μπορούν να εκφραστούν. Στο πλαίσιο αυτών των συστημάτων, μετασχηματίζεται ή αναδομείται η κοινωνική πραγματικότητα του-της ασθενούς ώστε να εναρμονίζεται με τη συμβολική δομή του τελετουργικού, κι έτσι λύνονται συμβολικά οι κοινωνικές συγκρούσεις και αμβλύνονται οι εντάσεις που ευθύνονται για την ασθένεια.

Στον ελλαδικό χώρο, ο Loring Danforth έχει ασχοληθεί συστηματικά με τη ρύθμιση των συμβολικών, διαπροσωπικών και κοινωνικών συγκρούσεων στην τελετουργική θεραπευτική. Επηρεασμένος από την μελέτη του Victor Crapanzano για την μαροκινή εθνοψυχιατρική (1973) και το έργο του Arthur Kleinman για την κοινωνική ασθένεια και κοινωνική οδύνη, διεξήγαγε επιτόπια έρευνα στους Αναστενάρηδες του χωριού Αγία Ελένη του νομού Σερρών τις δεκαετίες του '70 και '80. Η πυροβασία είναι ένα τελετουργικό σύστημα ψυχοθεραπείας, που περιλαμβάνει έκσταση και πνευματοληψία, και που συχνά επιτυγχάνει να θεραπεύει ασθένειες που με δυτικούς ψυχιατρικούς όρους θα χαρακτηρίζονταν ψυχογενείς. Οι ασθενείς που, όπως λέγεται στο τοπικό ιδίωμα της πνευματοληψίας, «υποφέρουν από τον Άγιο», ή «υποφέρουν από τα Αναστενάρια», ή «υποφέρουν από αυτά τα πράγματα», παρουσιάζουν συμπτώματα όπως: αδιαθεσία, κατάθλιψη, υπερβολικό άγχος, ανορεξία, απώλεια βάρους, αϋπνίες, περιόδους λιποθυμίας, επίμονα οράματα ή όνειρα. Μελετώντας πατροτοπικές και πατροπλευρικές κοινωνίες των χωριών και κωμοπόλεων της Μακεδονίας, όπου οι αξίες της οικογενειοκρατίας εγκλωβίζουν τις γυναίκες σε μια ασφυκτικά πατριαρχική δομή, ο ανθρωπολόγος εστιάζει την προσοχή του στις σχέσεις συμβίωσης ανάμεσα σε συζύγους, μητέρα και γιο, νύφη και πεθερά. Ο συγγραφέας δείχνει πώς η συμμετοχή στα Αναστενάρια είναι ικανή να αναδομήσει ενεργά, να αναμορφώσει την κοινωνική πραγματικότητα των ασθενών, μέσω της εξομάλυνσης των

συγκρούσεων που ευθύνονται για την ασθένειά τους, και να επιφέρει, έτσι, τη θεραπεία.²⁵

Στο πλαίσιο της κοινοτικής τελετουργικής αποτύπωσης ή εγγραφής στο έμφυλο σώμα, το τι αποτελεί ιατρική και τι πολιτισμική διαδικασία, τι εμπίπτει στη δικαιοδοσία της διαχείρισης της υγείας και τι στην επικράτεια της διαπραγμάτευσης του πολιτισμικού εαυτού, είναι πεδίο έντονης διερώτησης και αντιπαράθεσης που αφορά συστατικές όψεις της ταυτότητας του υποκειμένου και της ομάδας. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του πεδίου διαμάχης αποτελεί η τελετουργική ανδρική περιτομή των Εβραίων (Boyarin & Boyarin 1995, Anidjar 1997, Boon 1999). Στο παράδειγμα της σωματικής αποτύπωσης της εβραϊκής ανδρικής ταυτότητας επικεντρώνουν την ανάλυσή τους οι Jonathan Boyarin και Daniel Boyarin (1995), οι οποίοι συζητούν πώς η απόφαση του Εβραίου πατέρα να κάνει το αρσενικό παιδί του περιτομή (*milah*) μπορεί να ιδωθεί σαν μια εμπαθής προέκταση της δικής του παιδικής ηλικίας σε έναν χρόνο βιωμένης κοινοτικότητας. Τοποθετώντας τη συζήτησή τους μέσα στο πλαίσιο μιας αναλυτικής και θεωρητικής διερώτησης σχετικά με το σύνδεσμο μεταξύ εννοιολογήσεων του χρόνου και εννοιολογήσεων του εαυτού, οι συγγραφείς διερευνούν τις πολλαπλές συνδηλώσεις που φέρει το «σωματικό σημάδι» της περιτομής πάνω στο οποίο θεμελιώνεται ο εθνικός και έμφυλος εαυτός του Εβραίου άνδρα. Ο Gil Anidjar (1997), ωστόσο, θεωρεί ότι η περιτομή δεν επιτελείται απλώς πάνω σε ό,τι ήδη είναι «αγόρι», αλλά είναι μια διαδικασία κατασκευής του αγοριού.

Σε διαφορετικά πολιτισμικά συμφραζόμενα, ενώ ο ψυχαναλυτής Bruno Bettelheim (1955) αποδίδει την πρακτική της αυστραλιανής περιτομής στον ανδρικό φθόνο για την αναπαραγωγική γυναίκα-μητέρα, αφού η πρακτική μετατρέπει το ανδρικό πέος σε κάτι παρόμοιο με το γυναικείο αιδοίο, η συμβολική ανθρωπολόγος Mary Douglas (1966) προτείνει ότι αυτό που χαράσσεται στη σάρκα κατά τη διάρκεια αυτής της δημόσιας τελετουργίας είναι μια εικόνα της κοινωνίας –τα δυο μισά της αυστραλιανής κοινωνίας (Scheper-Hughes και Lock).

Η κλειτοριδεκτομή, ένα έθιμο που τοποθετείται γεωγραφικά σε αραβικές χώρες και κοινότητες, στην Αίγυπτο και το Σουδάν και αναφέρεται σε ένα φάσμα διαφορετικών –ιατρικών, αισθητικών και πολιτισμικών- πρακτικών και νοημάτων, είναι ακόμη ένα αμφιλεγόμενο πεδίο όπου ασκείται και δοκιμάζεται η κατασκευή της στερεότυπης φιγούρας της «γυναίκας του Τρίτου Κόσμου». Στο πλαίσιο των λόγων, των νοημάτων και των πρακτικών που συνθέτουν το ευρύ και ανομοιογενές (παρά την εσφαλμένη οριενταλιστική αντίληψη ότι οι «παραδόσεις» είναι κατ' ουσία ομοιογενείς) εννοιολογικό πεδίο της κλειτοριδεκτομής, σημαντικές όψεις αποτελούν αφενός οι αγώνες κάποιων Αφρικανών γυναικών για αλλαγή των πρακτικών αυτών και αφετέρου οι δυτικές στερεοτυπικές αναπαραστάσεις του ακρωτηριασμένου και καλυμμένου σώματος της «μαύρης γυναίκας». Ως επικίνδυνη τροπικότητα πρωτογονισμού και σεξισμού στη δυτική οπτική αλλά και σε κάποια –ευρωκεντρικά- τμήματα του δυτικού φεμινισμού, η κλειτοριδεκτομή φέρει ισχυρές συνδηλώσεις σωματικού, σεξουαλικού και ψυχολογικού ακρωτηριασμού των γυναικών (Kanneh 1992).

---

²⁵ Στο πεδίο της διερεύνησης της κοινωνικής αρρώστιας στον ελληνικό χώρο περιλαμβάνεται και η μελέτη της Βέικου (1998) για την πρακτική του ματιάσματος σε μια προσφυγική κοινότητα της Κεντρικής Μακεδονίας και την κοινωνική κατασκευή της οπτικής επικοινωνίας.

Το φορτισμένο σημαίνον της «κλειτοριδεκτομής», ωστόσο, δεν αφορά μόνο τις λεγόμενες «άλλες» -απόμακρες και εξωτικές- κοινωνίες της αποικιοκρατικής «περιφέρειας», αλλά και τον κυρίαρχο «δυτικό» λόγο του φύλου, της σεξουαλικότητας και της αναπαραγωγής. Ο κανονιστικός ορισμός της γυναίκας ως αντικειμένου ανταλλαγής και κτήσης με όρους αναπαραγωγής θεμελιώνεται στην ιδιοποίηση της μήτρας και την εξάλειψη της κλειτορίδας, αυτό δηλαδή που η Gayatri Spivak ονομάζει «συμβολική κλειτοριδεκτομή», μια μετωνυμία του νομικού και συμβολικού ορισμού της γυναίκας ως μέσου αναπαραγωγής στο πλαίσιο της φαλλοκρατικής-καπιταλιστικής οικονομίας (1988: 151-153). Η υλική και ιδεολογική απόθεση ή εξάλειψη του σημαίνοντος της κλειτορίδας συνδέεται άρρηκτα, εξηγεί η Spivak, με τους τρέχοντες ορισμούς και τις συμβατικές αναπαραστάσεις της γυναίκας είτε σαν σεξουαλικό αντικείμενο είτε σαν φορέα αναπαραγωγής.

Το σώμα-σε-φόρμα: ένα πεδίο (μάχης) της δυτικής έμφυλης ταυτότητας

Όπως έχει καταδείξει ο Foucault (1977), το σώμα είναι η επιφάνεια πάνω στην οποία εγγράφονται και αρθρώνονται σχέσεις ισχύος, αλλά και εκ-δραματίζονται αμφισβητήσεις, αναδιοργανώσεις και αντιστάσεις. Στις δυτικές καπιταλιστικές κοινωνίες της κατανάλωσης το πρότυπο του υγιούς σώματος και του σώματος σε φόρμα, μέσω του οποίου αρθρώνονται οι πολιτισμικές αξίες της δύναμης, της νεότητας και της ανταγωνιστικότητας, αφορά και τα δυο φύλα, αν και με άνισους τρόπους. Το ιδεατοποιημένο πρότυπο, δηλαδή, του λεπτού, δυνατού, γυμνασμένου και υγιούς σώματος είναι ένα έμφυλα διαρθρωμένο πεδίο άσκησης ισχύος και ρήξεων. Τόσο η επιθυμία για ένα σώμα πιο ικανό ή πιο ωραίο όσο και η αισθητική της αυτο-παρουσίασης είναι έμφυλα τοποθετημένες. Ενώ το ανδρικό σώμα υποβάλλεται πρωτίστως στη νόρμα του ρωμαλέου, γυμνασμένου και αθλητικού σώματος, οι πειθαρχικές τεχνολογίες στις οποίες υπόκειται το γυναικείο σώμα περιστρέφονται γύρω από το βάρος, τις χειρονομίες και την εμφάνιση.

Η Iris Marion Young (1990) αποδίδει τις περιορισμένες, συσταλμένες σωματικές στάσεις που καλούνται να υιοθετούν οι αστές λευκές γυναίκες της δύσης στο δυτικό στερεότυπο χώρου και ορίου, σύμφωνα με το οποίο το γυναικείο σώμα εννοιολογείται σαν ένα δοχείο που περιέχει, υπο-δέχεται και περικλείει. Η παρατήρηση αυτή απηχεί τον ισχυρισμό της Luce Irigaray (1985) ότι η ιστορία της δυτικής μεταφυσικής από τον Πλάτωνα και μετά προσλαμβάνει την ταυτότητα μέσω ενός μοντέλου που, ευνοώντας την περιχαρακωμένη ενότητα και γραμμική σταθερότητα, συμβολοποιεί τον έμφυλο εαυτό μέσα από εικόνες και μεταφορές αστυνόμευσης των ορίων-συνόρων του εαυτού, και ειδικότερα, μέσα από ιδιώματα περί-κλεισης του ίδιου και απο-κλεισμού του μη-ίδιου.

Στην καθημερινή μικροφυσική της νεωτερικής κοινωνίας, οι συλλογικές ταυτότητες εκφράζονται και εκ-δραματίζονται μέσω ποικίλων πρακτικών και διαδικασιών αισθητικοποίησης του σώματος (Featherstone 1992). Οι Jacqueline Urla και Alan Swedlund (1995) έχουν αναλύσει πώς το γυναικείο σώμα έχει γίνει ένα είδος πολιτισμικού πλαστικού, ένα πραγματικό πεδίο μάχης όπου αναμετρίονται και εγκαθιδρύονται αμφιλεγόμενες εννοιολογήσεις της έμφυλης ταυτότητας. Το γυναικείο σώμα αναδεικνύεται σε αρένα πάνω στην οποία οι παθολογίες της θηλυκότητας εξημερώνονται ή εξαλείφονται και η κανονιστική θηλυκότητα κατασκευάζεται ως ένα σύμπλεγμα πειθαρχικών πρακτικών που ορίζουν και οριοθετούν το σώμα, τις χειρονομίες

του, το σχήμα, το βάρος του, την όρεξη, την κίνηση, την εμφάνιση, τις επιθυμίες του. Είναι μέσα σ' αυτό το πλαίσιο συμβολικής βίας και πολιτισμικά αναγνωρίσιμης έμφυλης κανονικότητας που γυναίκες οι οποίες προσλαμβάνουν τον ενσώματο και έμφυλο εαυτό τους -το βάρος, το σχήμα, ή την ηλικία του- σαν ελαττωματικό, όχι αρκετά θηλυκό, ή όχι αρκετά ελκυστικό σύμφωνα με τον κώδικα της υποχρεωτικής ετεροφυλοφιλίας- καταφεύγουν σε εξαντλητικές δίαιτες (που συχνά ευθύνονται για νευρική ανορεξία -90% των ανορεξικών είναι γυναίκες²⁶), δυνάμει επώδυνες ή και θανάσιμες αισθητικές επεμβάσεις, επεμβάσεις εμφύτευσης προσθετικής στήθους, κτλ. (Crawford 1985, Bordo 1991, Davis 1991, Balsamo 1992, Kaw 1993, Urla και Swedlund 1995). Όπως υποστηρίζει η Sandra Bartky, μέσω της ανορεξίας, της εξαντλητικής δίαιτας, της κοσμητικής επέμβασης, της βιομηχανίας μόδας και απλά μέσω του τρόπου που στέκονται ή κινούνται, οι γυναίκες καλούνται διαρκώς να πειθαρχούν τα όρια του σώματός τους (1990: 63-82), αφού, όπως ισχυρίζεται η Bordo: «Το σώμα δεν είναι μόνον ένα πολιτισμικό κείμενο. Είναι επίσης ένας πρακτικός, άμεσος τόπος κοινωνικού ελέγχου ... μέσω της οργάνωσης και της ρύθμισης του χρόνου, του χώρου και των κινήσεων της καθημερινής μας ζωής, τα σώματά μας ασκούνται, διαπλάθονται και σφραγίζονται με τη στάμπα των κυρίαρχων ιστορικών μορφών αίσθησης του εαυτού» (1995: 165-6).²⁷

Ο αθλητισμός αποτελεί ένα πεδίο διερεύνησης της έμφυλης σωματικής πειθάρχησης και αυτο-πειθάρχησης, όπως ιδιαίτερα φαίνεται στις μελέτες που εστιάζουν στη σχέση του αθλητισμού με τη νεωτερικότητα και την εθνικότητα (Frykman 1996), αλλά και αυτές που φωτίζουν τη σχέση ανάμεσα στον αθλητισμό και τον ανδρισμό (Mangan 1981, Γιαννακόπουλος 1995, 1997). Χαρακτηριστικό είναι το κείμενο του Arjun Appadurai (1996) για την περίοπτη θέση που κατέχει το κρίκετ στο ινδικό φαντασιακό, όπου ο συγγραφέας αντιμετωπίζει το άθλημα σαν πεδίο στο οποίο διασταυρώνονται το φύλο, το έθνος, η φαντασίωση και η σωματική απόλαυση, σ' ένα ιστορικό πλαίσιο που συντίθεται από τις παραμέτρους της αυτοκρατορίας, της πατρωνίας, των μέσων και του εμπορίου. Ο αθλητισμός με τη σημερινή του μορφή εμφανίστηκε αρχικά στα αγγλικά κολέγια αγοριών, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Αρχίζει τότε να διαμορφώνεται μια ηθική του αθλητισμού που έχει στο επίκεντρό της το έμφυλο πρότυπο του ηρωισμού (Vigarello 2004). Σύμφωνα με την κυρίαρχη ηθική και επιστημολογία του 19^{ου} αιώνα, το γυναικείο σώμα αναγόταν στη φύση και θεωρούνταν υποδεέστερο και ασθενέστερο του ανδρικού. Η δικαίωση της κοινωνικής ύπαρξης της γυναίκας επιτελούνταν μέσα από την εκπλήρωση της αναπαραγωγικής της «αποστολής» και τον περιορισμό της στον οικιακό χώρο. Ακόμη και η ιδέα της «ήπιας» γυναικείας άθλησης –αυτής που θεωρούνταν ότι συνάδει με τη γυναικεία φύση και δεν θέτει σε κίνδυνο τη θηλυκότητα- που αναδύθηκε στο πλαίσιο του βιο-ιατρικού λόγου του τέλους του αιώνα συνδεόταν με την επιδίωξη της υγιέστερης αναπαραγωγικής λειτουργίας. Παρά την ισχύουσα α-ιστορική και α-πολιτική ρητορική που αναπαριστά τον αθλητισμό σαν πεδίο των οικουμενικών αξιών της ειρήνης και της αδελφοσύνης, ο αθλητισμός έχει αναδειχθεί σε πεδίο κατασκευής και εμπέδωσης διαφόρων μορφών κοινωνικών ανισοτήτων, όπως εκφάνεται σε ιστορικές περιπτώσεις αποκλεισμού από τους

---

²⁶ Chernin 1981, Brumberg 1988, Bordo 1990.

²⁷ Το παράθεμα σε μετάφραση Αλ. Κιουπκιολή, από το αφιέρωμα στον αθλητισμό, *Σύγχρονα Θέματα* 85, σελ. 62 (Ιούλιος 2004).

Ολυμπιακούς Αγώνες λόγω φύλου, φυλής και τάξης, αλλά και στις γυναικείες και εργατικές Ολυμπιάδες που πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, όταν η διεκδίκηση του δικαιώματος των γυναικών στην άθληση αξιοποιήθηκε από το φεμινιστικό κίνημα της εποχής ως συμβολικό πεδίο της γυναικείας χειραφέτησης από τις ανδροκρατικές επιταγές (Γιαννιτσιώτης 2004).

Τέλος, παρά την εγκαθίδρυση του προτύπου του αθλητικού σώματος στα συμφραζόμενα της καπιταλιστικής κουλτούρας της κατανάλωσης, δεν είναι όλες οι εκδοχές του γυμνασμένου σώματος κοινωνικά αποδεκτές. Για παράδειγμα, ο μυϊκός όγκος θαυμάζεται σ' ένα ανδρικό σώμα, ενώ αποδοκιμάζεται και στιγματίζεται σ' ένα γυναικείο. Η μελέτη της Shirley Tate (1999) δείχνει πώς οι γυναίκες αρσηβαρίστριες, αφηφώντας τα κανονιστικά πρότυπα ομορφιάς και διαχειριζόμενες το στίγμα της παθολογίας, αμφισβητούν έμπρακτα το έμφυλο *habitus* και επανακαθορίζουν τη θέση τους σ' αυτό και τη σχέση τους με αυτό. Επανιδιοποιούμενες το ανδρικό πεδίο του γυμναστηρίου, οι γυναίκες με δυνατά σώματα μετα-πλάθουν το σώμα τους σε ένα πεδίο ενίσχυσης της φυσικής και συμβολικής αυτοδυναμίας τους, σ' ένα πεδίο όπου μπορούν, επιστρέφοντας το επιτιμητικό βλέμμα και απομακρύνοντας το στίγμα, να «είναι δι' εαυτές».

Επίλογος

Η ιατρική ανθρωπολογία –ή ανθρωπολογία της υγείας- έχει υπογραμμίσει τη σημασία του να μην υποστασιοποιούμε, φυσικοποιούμε και αισθηματοποιούμε την ανθρώπινη οδύνη, καταδεικνύοντας ότι κάθε γνώση γύρω από το σώμα, την ψυχή, την κατάσταση της υγείας και της αρρώστιας είναι ιστορικά τοποθετημένη και φορτισμένη με πολιτικό νόημα. Ότι η έμφαση στην «εμπειρία» της υγείας και της αρρώστιας δεν πρέπει να ολισθαίνει στην ιδέα ενός εκ των προτέρων οντολογικά δεδομένου υποκειμένου στο οποίο η εμπειρία «συμβαίνει», και ότι στην υγεία, την αρρώστια και τη θεραπεία τα υποκείμενα δεν είναι ούτε απλώς φορείς ελεύθερης έκφρασης ούτε απλώς προϊόντα λογοθετικών και πειθαρχικών μηχανισμών. Η ανθρωπολογία της υγείας μάς έχει διδάξει επιστημολογικό σκεπτικισμό απέναντι σε κάθε είδους ουσιοκρατικό και ουνιβερσαλιστικό λόγο περί «οδύνης», «ανθρωπότητας» και «ανθρώπινης οδύνης» (Asad 1997, Das 1997, Arthur και Joan Kleinman 1997). Έχει καταστήσει σαφές ότι σε διαφορετικά πολιτισμικά συγκείμενα αναδύονται διαφορετικές εμπειρίες και κοινωνικές πρακτικές οδύνης, ενώ επινοούνται διαφορετικές μορφές ανταπόκρισης σ' αυτήν, γνώσης γύρω απ' αυτήν, εμπάθειας και ίασης. Έχει επίσης εξετάσει τις ασυμμετρίες και ανισότητες που διέπουν την παγκόσμια υγεία υπό το φως του τέλους του Ψυχρού Πολέμου και άλλων παγκόσμιων πολιτικών και οικονομικών αλλαγών, ανιχνεύοντας, για παράδειγμα, τις σχέσεις και διαδικασίες που νομιμοποιούν τα προγράμματα οικονομικής αναδόμησης που εφαρμόζουν φορείς όπως η Παγκόσμια Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο να λειτουργούν επιβαρυντικά στην υγεία των γυναικών στην υπο-Σαχάρα Αφρική (Desjarlais, Eisenberg, Good και Kleinman 1995). Όπως τονίζουν οι Arthur και Joan Kleinman, «δεν υπάρχει ένα άχρονο και άτοπο σχήμα οδύνης» (1997: 2). Πράγματι, το φύλο, η φυλή, η εθνική και εθνοτική ταυτότητα, η κοινωνική τάξη και η θρησκεία επιμερίζουν και συνθετοποιούν την κοινωνική εμπειρία και πολιτισμική αναπαράσταση της δυσανεξίας, της αρρώστιας, της ίασης.

Στη μελέτη αυτή δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στο φύλο, παράλληλα όμως διαφάνηκε η άρρηκτη συνύφανσή του με άλλες παραμέτρους κοινωνικής ιεράρχησης και

υποκειμενικότητας που συνευθύνονται για την ασύμμετρη -κοινωνικά θραυσματική και στρωματογραφημένη- ατομική και συλλογική, προσωπική και πολιτική, εμπειρία της υγείας και της αρρώστιας. Επιχειρώντας να φωτίσουμε τους τρόπους με τους οποίους οι σχέσεις εξουσίας και οι κοινωνικές διαδράσεις –ιδιαίτερα αυτές που αφορούν το φύλο- διαπλάθουν την εμπειρία της υγείας και της αρρώστιας, αντιμετωπίσαμε κρίσιμα ερωτήματα, όπως: Τι ρόλο διαδραματίζει το φύλο στον τρόπο με τον οποίο οι ασθενείς, καθώς και τα μέλη του κοινωνικού τους δικτύου, ζουν την εμπειρία της αρρώστιας και των σωματικών, ψυχικών και συναισθηματικών συμπτωμάτων της, αλλά και της ιατρικής διαχείρισης, της κοινωνικής πρόσληψης και της πολιτισμικής αναπαράστασης που συνδέεται με τη νόσο; Πώς χαρτογραφείται η πολιτική οικονομία της έμφυλης ασυμμετρίας της αρρώστιας σε επίπεδα τοπικά και παγκόσμια, αλλά και στις σύνθετες διαπλοκές των επιπέδων αυτών σ' ένα ολοένα και πιο δικτυωμένο και αβέβαιο κόσμο; Ποιες τεχνολογίες πειθαρχίας και ποιες πρακτικές αντίστασης ενέχονται στην εμπειρία της οδύνης και σε όλο το πυκνό πλέγμα των θεσμικών, βιο-ιατρικών, βιο-τεχνολογικών, αφηγηματικών, υποκειμενικών και δι-υποκειμενικών της διαστάσεων και συνδηλώσεων; Με τι είδους νοήματα και πολιτικές συνέπειες φορτίζονται οι κοινωνικές και πολιτισμικές πρακτικές ανταπόκρισης στην έμφυλα τοποθετημένη ανθρώπινη εμπειρία της ασθένειας, της οδύνης και της ίασης; Ποια είναι τα όρια ανάμεσα στην αναγνώριση και την ιδιοποίηση, ανάμεσα στην κοινωνική αλληλεγγύη και τη θυματοποίηση; Ποια είναι τα όρια ανάμεσα σ' ένα «κοινωνικό πρόβλημα» και σ' ένα «ιατρικό πρόβλημα»; Πώς εννοιολογούμε την αρρώστια; Πώς κατασκευάζονται κοινωνικά οι έμφυλοι ορισμοί της υγείας και της αρρώστιας; Τι είναι αυτό που νομιμοποιεί την εννοιολόγηση, παραδείγματος χάριν, της στειρότητας ή της εμμηνόπαυσης σαν ασθένειες; Ποιες είναι οι κανονιστικές επιταγές που εξουσιοδοτούν την αντιμετώπιση των έμφυλων υποκειμένων που υπόκεινται σε μορφές πολιτικής βίας όπως ο σεξισμός, ο ρατσισμός και η ομοφοβία σαν ασθενείς, θύματα ή μεταφορές σωματικής και κοινωνικής παθογένειας; Πώς οι φορείς δημόσιας υγείας, κοινωνικής πρόνοιας και κρατικής ασφάλειας εμπλέκονται στην εμπέδωση έμφυλων ορισμών και περιορισμών;

Τα έργα που συμπεριλαμβάνονται στην επισκόπηση αυτή υποδεικνύουν με ποικίλους τρόπους ότι το ιατρικό, το κοινωνικό, το πολιτικό, το σωματικό και το ψυχικό συνυφαίνονται άρρηκτα. Διερευνούν τους τρόπους με τους οποίους οι εμπειρίες της υγείας και της αρρώστιας εμφορούνται από έμφυλες σχέσεις εξουσίας σε επίπεδο τόσο ατομικής υποκειμενικότητας όσο και κοινωνικής συλλογικότητας. Ανιχνεύουν το πώς εναλλακτικές προσωπικές στρατηγικές και δημόσιες σφαίρες, πολιτισμικά ιδιώματα και αφηγηματικά πεδία δημιουργούνται από υποκείμενα και κοινότητες προκειμένου να καταστήσουν εφικτή την άρθρωση εμπειριών αποσιωπημένων και απαξιωμένων -λόγω φύλου, σεξουαλικότητας, φυλής ή κοινωνικής τάξης- από τις ισχύουσες διευθετήσεις γνώσης/εξουσίας. Αποδίδοντας έμφαση τόσο στα ευρύτερα πολιτικά συγκείμενα όσο και στις πιο αδιόρατες πτυχές της καθημερινής οικειότητας, διαβάζουν τις λεπτές και πυκνές εκείνες διαδρομές που συνυφαίνουν τις διαδικασίες της έμφυλης υποκειμενοποίησης με αυτές της διεκδίκησης εναλλακτικών θέσεων υποκειμένου, ακόμη και μπροστά στις εμπειρίες της αρρώστιας, της οδύνης, της απώλειας, της παθολογικοποίησης ή της θυματοποίησης. Χρειαζόμαστε όμως ακόμη εθνογραφίες που εισάγουν και ανιχνεύουν νέες μορφές λόγου γύρω από τις έμφυλες διαστάσεις της υγείας, της αρρώστιας και της ίασης, αλλά και της βιο-ιατρικής και πολιτισμικής πρόσληψης του «φυσιολογικού» και του «παθολογικού», που επανεπινοούν τη σχέση μεταξύ έμφυλης

πολιτισμικής αναγνωρισιμότητας και ανθρώπινης οδύνης, και που επαναδιεκδικούν το πάθος που χρειάζεται ένα τέτοιο στοχαστικό, ερευνητικό και πολιτικό εγχείρημα.

Βιβλιογραφία

Αβδελά, Έφη. 2002. *Εγκλήματα Τιμής*. Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.

Abelove, Henry. 1992. "Some Speculations on the History of 'Sexual Intercourse' during the 'Long Eighteenth Century' in England", στο *Nationalisms & Sexualities*, Andrew Parker, Mary Russo, Doris Sommer και Patricia Yaeger (επιμ.). Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.

Αγραφιώτης, Δημοσθένης, Π. Πάντζου, Ε. Ιωαννίδη, Χ. Τσελέπη, Α. Αντωνοπούλου. 1990. *AIDS: Γνώση, Στάσεις, Αντιλήψεις και Πρακτικές της Νεολαίας*. Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, ερευνητική μονογραφία, αρ. 2. Αθήνα: Κοινωνιολογία της Υγείας και της Αρρώστιας.

Adams, Alice E. 1994. *Reproducing the Womb: Images of Childbirth in Science, Feminist Theory, and Literature*. Ίθακα: Cornell University Press.

Adams, Parveen. 1986. "Versions of the Body", *m/f* 11/12: 27-34.

---. 1978. "Representation and Sexuality", *m/f* 1: 65-82.

Adelson, Naomi. 2001. "Reimagining Aboriginality: An Indigenous People's Response to Social Suffering", στο *Remaking a World: Violence, Social Suffering, and Recovery*, Veena Das, Arthur Kleinman, Margaret Lock, Mamphela Ramphele και Pamela Reynolds (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Alonso, Ana Maria και Maria Teresa Koreck. 1989. "Silences: 'Hispanics,' AIDS, and Sexual Practices", *differences* 1 (1): 101-24.

Anagnost, Ann. 1988. "Family violence and magical violence: the woman as victim in China's one-child birth policy", *Women and Language* 9(2): 16-20.

---. 1995. "A surfeit of bodies: population and the rationality of the state in post-Mao China." στο *Conceiving the New World Order*, Faye Ginsburg και Rayna Rapp (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Anidjar, Gil. 1997. "On the (under)cutting edge: Does Jewish memory need sharpening?", στο *Jews and Other Differences*, Jonathan Boyarin και Daniel Boyarin (επιμ.). Μιννεάπολη: University of Minnesota Press.

Appadurai, Arjun. 1996. "Playing with Modernity: The Decolonization of Indian Cricket", στο *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, Μιννεάπολη: University of Minnesota Press.

- Arber, S. και Ginn, J. 1991. *Gender and Later Life: A Sociological Analysis of Resources and Constraints*. Λονδίνο: Sage.
- Arditti, Rita, Renate Klein και Shelley Minden (επιμ.). 1984. *Test-Tube Women: What Future for Motherhood*. Λονδίνο: Pandora Press.
- Aristotle. Περ. 330 π.Χ. *Generation of Animals* (Αριστοτέλης, *Η Καταγωγή των Ζώων*), μετάφραση Loeb.
- Asad, Talal. 1997. "On Torture, or Cruel, Inhuman, and Degrading Treatment", στο *Social Suffering*, Arthur Kleinman, Veena Das, και Margaret Lock (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Athanasiou, Athena. 2003. "Technologies of Humanness, Aporias of Biopolitics, and the Cut Body of Humanity", *differences: A Journal of Feminist Cultural Studies* 14 (1): 125-62 (άνοιξη 2003, ειδικό τεύχος: "On Humanism").
- . 2004, υπό δημοσίευση. "Bloodlines: Performing the Body of the 'Demos,' Reckoning the Time of the 'Ethnos'", *Journal of Modern Greek Studies*, 2004 (ειδικό τεύχος: "Mirrors, Myths, and Metaphors: Ethnographing Greece", επιμέλεια: Αναστασία Καρακασίδου και Φωτεινή Τσιμπιρίδου).
- Αθανασίου, Αθηνά. 2003. «Η Πειθαρχία της Συνέχειας: Χρόνος, Σώμα και Βιοπολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα* 82: 45-52 (Ιούνιος 2003).
- Αθανασίου, Αθηνά και Δημοσθένης Αγραφιώτης. 1999. «Η Ταυτότητα ως Ετερότητα: AIDS, Σεξουαλικότητα και Επικινδυνότητα», *Ελληνικά Αρχεία του AIDS* 7 (3): 201-209.
- Balsamo, Anne. 1996. "Public Pregnancies and Cultural Narratives of Surveillance", στο *Technologies of the Gendered Body: Reading Cyborg Women*. Durham και Λονδίνο: Duke University Press.
- . 1995. "Forms of Technological Embodiment: Reading the Body in Contemporary Culture", *Body & Society* 1 (3-4): 206-215.
- . 1992. "On the Cutting Edge: Cosmetic Surgery and the Technological Production of the Gendered Body", *Camera Obscura* 28: 207-38.
- Balshem, Martha. 1993. *Cancer in the Community: Class and Medical Authority*. Ουάσιγκτον: Smithsonian Institution Press.
- Barroso, Carmen και Sônia Corrêa. 1995. "Public Servants, Professionals, and Feminists: The Politics of Contraceptive Research in Brazil", στο Ginsburg και Rapp (επιμ.), *Conceiving the New World Order*.

- Bartky, Sandra Lee. 1990. *Femininity and Domination: Studies in the Phenomenology of Oppression*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.
- Βασιλάκη, Ε., Σ. Νάκου, Ν. Τράκα. 1986. *Περιγεννητική φροντίδα στην Ελλάδα*, Εθνική Συνάντηση Εργασίας. Αθήνα: Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού.
- Battaglia, Debora. 1985. “‘We Feed Our Father’: Paternal Nurture among the Sabarl of Papua, New Guinea”, *American Ethnologist* 12 (3): 427-41.
- Basso, Keith. 1969. *Western Apache Witchcraft*. Tucson: University of Arizona Press.
- Battersby, Christine. 1998. *The Phenomenal Woman*. Κέιμπριτζ: Polity Press και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Bauman, Zygmunt. 1992. *Mortality, Immortality and Other Life Strategies*. Στάνφορντ: Stanford University Press.
- Beauvoir, Simone de. 1988. *The Second Sex*, μετάφραση Η. Μ. Parshley. Λονδίνο: Picador.
- Begum, Nasa. 1993. “Disabled Women and the Feminist Agenda”, *Feminist Review* 40, 70-84.
- Βέικου, Χριστίνα. 1998. *Κακό Μάτι: Η Κοινωνική Κατασκευή της Οπτικής Επικοινωνίας*.
- Becker, Gay. 2000. *The Elusive Embryo: How Women and Men Approach New Reproductive Technologies*. Berkeley: University of California Press.
- Belo, Jane. 1960. *Trance Dance in Bali*. Νέα Υόρκη: Columbia University Press.
- Berlant, Lauren. 1998. “Live Sex Acts [Parental Advisory: Explicit Material]”, στο *In Near Ruins*, Nicholas Dirks (επιμ.). Μιννεάπολη: University of Minnesota.
- Bersani, Leo. 1987. “Is the Rectum a Grave?”, *October* 43, χειμώνας, 197-222.
- Bérubé Michael και Janet Lyon. 1988. “Living on Disability: Language and Social Policy in the wake of the ADA”, στο *The Visible Woman: Imagining Technologies, Gender, and Science*, Paula A. Treichler, Lisa Cartwright και Constance Penley (επιμ.). Νέα Υόρκη και Λονδίνο: New York Press.
- Bettelheim, Bruno. 1955. *Symbolic Wounds*. Glencoe, Il: Free Press.
- Biology and Gender Study Group. 1988. “The Importance of Feminist Critique for Contemporary Cell Biology,” *Hypatia* 3:61-76.

- Bjerén, Gunilla. 1992. "Drinking and masculinity in everyday Swedish culture", στο *Alcohol Gender and Culture*, Gefou-Madianou, Dimitra (επιμ.). Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, σελ. 157-166.
- Bleier, R. 1985. *Science and Gender: A Critique of Biology and Its Theories on Women*. Νέα Υόρκη: Pergamon Press.
- Bloch, Maurice. 1982. "Death, Women, and Power", στο *Death and the Regeneration of Life*, Maurice Bloch και Jonathan Parry, (επιμ.). Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Bloch, Maurice και J. H. Bloch. 1980. "Women and the Dialectics of Nature in Eighteenth-Century French Thought", στο MacCormack και Strathern 1980: 25-41.
- Boddy, Janice. 1989. *Wombs and Alien Spirits: Women, Men and the Zar Cult of Northern Sudan*. Μάντισον: University of Wisconsin Press.
- Bolin, Anne. 1992. "Review of Gender Bending: Confronting the Limits of Duality", *Journal of the History of Sexuality* 2.3.
- . 1988. *In Search of Eve: Transsexual Rites of Passage*. South Hadley, MA: Bergin & Garvey.
- . (υπό έκδοση). «Μετάβαση και διεμφυλικότητα: διαφυλικοί, διχοτομία και πολυμορφία», Κ. Γιαννακόπουλος (επιμ.).
- Boon, James. 1999. "Of foreskins: (Un)circumcision, religious histories, difficult description", στο *Verging on Extra-Vaganza: Anthropology, History, Religion, Literature, Arts, ... Showbiz*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- Bordo, Susan. 1999. *The Male Body: A New Look at Men in Public and in Private*. Νέα Υόρκη: Farrar, Straus, and Giroux.
- . 1997. "Anorexia Nervosa: Psychopathology as the Crystallization of Culture", στο *Food and Culture: A Reader* Counihan C. και Van Esterik P. (επιμ.). Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.
- . 1995. *Unbearable Weight: Feminism, Western Culture, and the Body*. Berkeley: University of California Press.
- . 1991. "Material Girl: The Effacements of Postmodern Culture", στο *The Female Body: Figures, Styles, Speculations*, Laurence Goldstein (επιμ.). Ann Arbor: University of Michigan Press.
- . 1989. "Reading the Slender Body", στο Jacobus, Mary, Evelyn Fox-Keller και Sally Shuttleworth (επιμ.), *Body/Politics: Women and the Discourses of Science*.

- . 1986. "The Cartesian masculinization of thought", *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 11 (3): 439-56.
- Borneman, John. 1996. "Until death do us part: marriage/death in anthropological discourse", *American Ethnologist* 23(2): 215-35.
- Βοσνιάδου, Τάνια. 2003. «Διαδικασίες σύγκρουσης: Ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις στον λόγο περί θηλυκότητας», στο *Όταν Γυναίκες έχουν Διαφορές: Αντιθέσεις και Συγκρούσεις Γυναικών στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Χριστίνα Βλαχούτσικου και Laurie Kain-Hart (επιμ.). Αθήνα: Μέδουσα/Σέλας Εκδοτική.
- . 2002. «Από τη Θεραπευτική στην Ερευνητική Σχέση: Αφετηρίες, Προσανατολισμοί, Αναζητήσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 107, 95-106.
- Boston Women's Health Collective. 1976. *Our Bodies, Ourselves*. Harmondsworth: Penguin.
- Bourdieu, Pierre. 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Bourgeois, Philippe. 1995. *In Search of Respect: Selling Crack in el Barrio*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Bourke, Joanna. 1996. *Dismembering the Male: Men's Bodies, Britain and the Great War*. Σικάγο: University of Chicago Press.
- Boyarin, Daniel. 1992. "'This We Know to Be the Carnal Israel': Circumcision and the Erotic Life of God and Israel", *Critical Inquiry* 18 (Spring): 474-506.
- Boyarin, Jonathan και Daniel Boyarin. 1995. "Self-Exposure as Theory: The Double Mark of the Male Jew", στο *Rhetorics of Self-Making* Debora Battaglia (επιμ.). Μπέκλεϊ: University of California Press.
- Braidotti, Rosi. 1994. "Body-images and the Pornography of Representation", στο *Knowing the Difference: Feminist Perspectives in Epistemology*, Kathleen Lennon και Margaret Whitford, (επιμ.). Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.
- . 1989. "Organs without Bodies", *differences* 1 (1), 147-61.
- Brandes, S. 1981. "Like Wounded Stags: Male Sexual Ideology in an Andalusian Town", στο Ortner και Whitehead 1981: 216-239.
- Brennan, Teresa. 1992. *The Interpretation of the Flesh: Freud and Femininity*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.

Bridenthal, Renate, Atina Grossman και Marion Kaplan (επιμ.). 1984. *When Biology Became Destiny: Women in Weimar and Nazi Germany*. Νέα Υόρκη: Monthly Review Press.

Brod, H. (επιμ.). 1987. *The Making of Masculinities: The New Men's Studies*. Βοστώνη: Allen and Unwin.

Bronfen, Elisabeth. 1992. *Over Her Dead Body: Death, Femininity, and the Aesthetic*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.

Brown, Laura S. 1995. "Not Outside the Range: One Feminist Perspective on Psychic Trauma", στο *Trauma: Explorations in Memory*, Cathy Caruth (επιμ.). Βαλτιμόρη: Johns Hopkins University Press.

Brumberg, Joan Jacobs. 1988. *Fasting Girls: The History of Anorexia Nervosa*. Κέμπριτζ: Harvard University Press.

Bruno, Giuliana. 1992. "Spectatorial Embodiments: Anatomies of the Visible and the Female Bodyscape", *Camera Obscura* 28, 239-261.

Butler, Judith. 1997. *The Psychic Life of Power: Theories in Subjection*. Στάνφορντ: Stanford University Press.

---. 1993. *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of "Sex"*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.

Cahn, S. K. 1994. *Coming On Strong: Gender and Sexuality in 20th century Women's Sports*. Κέμπριτζ: Harvard University Press.

Caillois, Roger. 1984. "Mimicry and Legendary Psychasthenia", *October* 31(χειμώνας): 17-32.

Campbell, John. 1964. *Honour, Family and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*. Οξφόρδη: Clarendon Press.

Campbell, Carole A. 1995. "Male Gender Roles and Sexuality: Implications for Women's AIDS Risk and Prevention", *Social Science and Medicine* 41(2) July, 197-210.

---. 1991. "Prostitution, AIDS, and Preventive Health Behavior", *Social Science and Medicine* 32 (12), 1367-1378.

Caplan, Pat (επιμ.). 1987. *The Cultural Construction of Sexuality*. Λονδίνο: Tavistock Publications.

Caruth, Cathy (επιμ.). 1995. *Trauma: Explorations in Memory*. Βαλτιμόρη: Johns Hopkins University Press.

- Caruth, Cathy και Thomas Keenan. 1995. "The AIDS Crisis Is Not Over: A Conversation with Gregg Bordowitz, Douglas Crimp, και Laura Pinsky", στο *Trauma: Explorations in Memory*, Cathy Caruth (επιμ.). Βαλτιμόρη: Johns Hopkins University Press.
- Cayleff, Susan E. 1989. "The Politics of a Disease: Contemporary Analysis of the AIDS Epidemic", *Radical History Review* 45, 172-180.
- Chernin, Kim. 1983. *Womansize: The Tyranny of Slenderness*. Λονδίνο: Womenæ Press.
- . 1981. *The Obsession: Reflections on the Tyranny of Slenderness*. Νέα Υόρκη: Harper & Row.
- Chisholm, Dianne. 1994. "Irigaray's Hysteria", στο *Engaging with Irigaray*, Carolyn Burke, Naomi Schor, και Margaret Whitford, (επιμ.). Νέα Υόρκη: Columbia University Press.
- Christiancë, Yvette. 2003. "Passing Away: The Unspeakable (Losses) of Postapartheid South Africa", στο *Loss*, David L. Eng και David Kazanjian (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Clarke, Adele E. 1998. *Disciplining Reproduction: Modernity, American Life Sciences, and "The Problems of Sex"*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Classen, Constance. 1997. "Engendering Perception: Gender Ideologies and Sensory Hierarchies in Western History", *Body and Society* 3: 1-20.
- Clastres, Pierre. 1974. *Société contre l'Etat*. Παρίσι: Les Editions de Minuit.
- Colwell, Stacie. 1998. "The End of The Road: Gender, the Dissemination of Knowledge, and the American Campaign against Venereal Disease during World War I", στο *The Visible Woman: Imagining Technologies, Gender, and Science*, Paula A. Treichler, Lisa Cartwright και Constance Penley (επιμ.). Νέα Υόρκη και Λονδίνο: New York Press.
- Comaroff, Jean. 1993. "The Diseased Heart of Africa: Medicine, Colonialism, and the Black Body", στο *Knowledge, Power & Practice: The Anthropology of Medicine and Everyday Life*, Shirley Lindenbaum & Margaret Lock (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- . 1985. *Body of Power, Spirit of Resistance: The Culture and History of a South African People*. Σικάγο: University of Chicago Press.

- Connell, Robert. 2000. *The Men and the Boys*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- . 1996. *Masculinities*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Connelly, Mark. 1984. "Prostitution, Venereal Disease, and American Medicine", στο *Women and Health in America* Julith Walzer Leavitt (επιμ.). Μάντισον: University of Wisconsin Press.
- Corea, Gena. 1992. *The Invisible Epidemic: The Story of Women and AIDS*. Νέα Υόρκη: Harper Collins.
- Crapanzano, Victor. 1973. *The Hamadsha: A Study in Moroccan Ethnopsychiatry*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Crimp, Douglas. 1989. "Mourning and Militancy", *October* 52, Winter, 3-18
- . (επιμ.). 1988. *AIDS: Cultural Analysis, Cultural Activism*. Κέιμπριτζ: MIT Press.
- Crimp, Douglas και Adam Rolston. 1990. *AIDS DemoGraphics*. Σιάτλ: Bay Press.
- Crawford, Robert. 1985. "A Cultural Account of Health: Self Control, Release, and the Social Body", στο *Issues in the Political Economy of Health Care*, J. McKinlay (επιμ.). Λονδίνο: Tavistock.
- . 1980. "Healthism and the Medicalization of Everyday Life", *International Journal of Health Services* 10: 365-88.
- Csordas, Thomas. 1994α. *The Sacred Self: A Cultural Phenomenology of Charismatic Healing*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- (επιμ.). 1994β. *Embodiment and Experience: The Existential Ground of Culture and Self*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Cvetkovich, Ann. 2004. *An Archive of Feelings: Trauma, Sexuality, and Lesbian Public Cultures*. Durham: Duke University Press.
- . 2003. "Legacies of Trauma, Legacies of Activism: ACT UP's Lesbians", στο *Loss*, David L. Eng και David Kazanjian (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Daly, Mary. 1979. *Gyn/Ecology: The Metaethics of Radical Feminism*. Λονδίνο: The Women's Press.
- Danforth, Loring. 1989. *Firewalking and Religious Healing: The Anastenaria of Greece and the American Firewalking Movement*. Πρίνστον: Princeton University Press.

---. 1992. «Η Ρύθμιση των Συγκρούσεων μέσα από το Τραγούδι στην Τελετουργική Θεραπευτική», στο *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης και Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμ.). Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Daniel, Valentine. 1997. “Suffering Nation and Allienation”, στο *Social Suffering*, Arthur Kleinman, Veena Das, και Margaret Lock (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.

---. 1996. *Charred Lullabies: Chapters in an Anthropology of Violence*. Πρίνστον: Princeton University Press.

Das, Veena. 1997. “Language and Body: Transactions in the Construction of Pain”, στο *Social Suffering*, Arthur Kleinman, Veena Das, και Margaret Lock (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.

---. 1996. “Language and Body in the Construction of Pain”, *Daedalus* 125(1), 67-93.

---. 1995. *Critical Events: An Anthropological Perspective on Contemporary India*. Δελχί: Oxford University Press.

---. 1992. “Moral Orientations to Suffering: Legitimation, Power, and Healing”, στο *Health and Social Change in International Perspective*, Lincoln C. Chen, Arthur Kleinman, και Norma C. Ware, (επιμ.). Κέιμπριτζ: Harvard Series on Population and International Health.

---. 1990. “Our Work to Cry, Your Work to Listen”, στο *Mirror of Violence: Communities, Riots and Survivors in South Asia*, Veena Das, (επιμ.). Δελχί: Oxford University Press.

---. 1987. “The Anthropology of Violence and the Speech of Victims”, *Anthropology Today* 3, no 4, 11-13.

Das Veena, Arthur Kleinman, Margaret Lock, Mamphela Ramphele και Pamela Reynolds (επιμ.). 2001. *Remaking a World: Violence, Social Suffering, and Recovery*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Davis, Kathy. 1991. “Remaking the She-Devil: A Critical Look at Feminist Approaches to Beauty”, *Hypatia* 6 (2): 21-43.

Davis-Floyd, Robbie και Carolyn F. Sargent (επιμ.). 1997. *Childbirth and Authoritative Knowledge*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Dawson, Graham. 1994. *Soldier Heroes: British Adventure, Empire and Imagining of Masculinities*. Λονδίνο: Routledge.

Delaney, Carol. 1991. *The Seed and the Soil: Gender and Cosmology in Turkish Village Society*. Berkeley: University of California Press.

---. 1986. "The meaning of paternity and the virgin birth debate", *Man* 21 (3): 494-513.

Delacoste, Frederique και Priscilla Alexander (επιμ.). 1987. *Sex Work: Writings by Women in the Sex Industry*. Πίτσμπουργκ: Cleis Press.

D'Emilio, John. 1983. "Capitalism and Gay Identity", στο *Powers of Desire: The Politics of Sexuality*, Ann Snitow, Christine Stansell, Sharon Thompson. Λονδίνο: Monthly Review Press.

Desjarlais, Robert, et al (επιμ.). 1995. *World Mental Health: Problems and Priorities in Low-Income Countries*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.

de Vries, Martin (επιμ.). 1982. *The Use and Abuse of Medicine*. Νέα Υόρκη: Praeger.

Diprose, Rosalyn. 1990. "In Excess: The Body and the habit of Sexual Difference", *Hypatia* 6 (3): 156-71.

Doane, W. (επιμ.). *Sexisms Satirized: Quotations from the Biological Literature*. Cartoons, B. K. Abbott. Ουάσιγκτον, D.C.: Pocketbook Profiles/Society for Developmental Biology.

Donnison, Jean. 1977. *Midwives and Medical Men: A History of Interprofessional Rivalries and Women's Rights*. Νέα Υόρκη: Schocken και Λονδίνο: Heinemann.

Douglas, Mary. 1973. *Natural Symbols: Explorations in Cosmology*. Penguin Books.

---. 1966. *Purity and Danger: An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. London: Routledge and Kegan Paul.

Δραγώνα, Θάλεια. 1987. *Γέννηση: Η Γυναίκα μπροστά σε μια καινούργια ζωή*. Αθήνα: Δωδώνη.

Δραγώνα, Θάλεια και Δέσποινα Ναζίρη. 1995. *Οδεύοντας προς την Πατρότητα: Εξιχνίαση μιας παραγνωρισμένης πορείας*. Αθήνα: Εξάντας, Τρίαψης Λόγος.

Driessen, Henk. 1992. "Drinking on masculinity: alcohol and gender in Andalusia", στο *Alcohol Gender and Culture*, Gefou-Madianou, Dimitra (επιμ.). Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, σελ. 71-79.

---. 1983. "Male sociability and rituals of masculinity in rural Andalusia", *Anthropological Quarterly* 56: 116-24.

Dubisch, Jill (επιμ.). 1986. *Gender and Power in Rural Greece*. Πρίνστον: Princeton University Press.

---. 1986. "Culture enters through the kitchen: Women, food and social boundaries in rural Greece", στο Jill Dubisch (επιμ.), *Gender and Power in Rural Greece*. Πρίνστον: Princeton University Press.

---. 1983. "Greek Women: Sacred or Profane", *Journal of Modern Greek Studies* 1(1), 185-202.

du Boulay, Juliet. 1984. "The Blood: Symbolic Relationships between Descent, Marriage, Incest Prohibitions and Spiritual Kinship in Greece", *Man* 19: 533-56.

---. 1974. *Portrait of a Greek Mountain Village*. Οξφόρδη: Clarendon Press.

Duden, Barbara. 2001. "A Historian's 'Biology': On the Traces of the Body in a Technological World", *histoirein: A Review of the Past and Other Stories* 3: 89-102.

---. 1993. *Disembodying Women: Perspectives on Pregnancy and the Unborn*. Κέμπριτζ: Harvard University Press.

---. 1991. *The Woman Beneath the Skin: A Doctor's Patients in Eighteenth Century Germany*. Κέμπριτζ: Harvard University Press.

Duggan, Lisa. 1993. "The Trials of Alice Mitchell: Sensationalism, Sexology and the Lesbian Subject in Turn-of-the-Century America", *Signs* 18 (4) 791-814.

Dussart F. 1992. "The Politics of Female Identity: Warlpiri Widows at Yuendumu", *Ethnology* 31, 4, 337-50.

Edwards, Jeanette, Sara Franklin, Eric Hirsch, Frances Price, και Marilyn Strathern. 1993. *Technologies of Procreation: Kinship in the Age of Assisted Conception*. Manchester: Manchester University Press.

Ehrenreich, Barbara και Deirdre English. 1979. *For Her Own Good: 150 Years of the Expert's Advice to Women*. Λονδίνο: Pluto Press.

---. 1973. *Complaints and Disorders: The Sexual Politics of Sickness*. Old Westbury, N.Y.: Feminist Press.

---. 1973. *Witches, Nurses and Midwives: A History of Women Healers*. Old Westbury, N.Y.: Feminist Press.

Elias, Norbert. 1978. *The Civilizing Process. Volume 1: The History of Manners*. Οξφόρδη: Blackwell.

Elliot, Beth. 1991. "Does Lesbian Sex Transmit AIDS? GET REAL!", *Off Our Backs* 21 (10) (November).

Eng, David L. και David Kazanjian (επιμ.). 2003. *Loss*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Epstein, Steven. 1996. *Impure Science: Aids, Activism, and the Politics of Knowledge*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Farmer, Paul. 1997. "On Suffering and Structural Violence: A View from Below", στο *Social Suffering*, Arthur Kleinman, Veena Das, και Margaret Lock (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.

---. 1995. "Culture, Poverty, and the Dynamics of HIV Transmission in Rural Haiti", στο *Culture and Sexual Risk: Anthropological Perspectives on AIDS*, Han ten Brummelhuis and Gilbert Herdt, (επιμ.). Νέα Υόρκη: Gordon and Breach.

Farmer, Paul, Margaret Connors και Jamie Simmons (επιμ.). 1996. *Women, Poverty, and AIDS: Sex, Drugs, and Structural Violence*. Μονρόε: Common Courage Press.

Fausto-Sterling, Anne. 2004. «Αντιμαχόμενοι δυισμοί: Άνδρας ή γυναίκα;», *Σύγχρονα Θέματα* 85: 31-33 (αφιέρωμα στον αθλητισμό, επιμ. Α. Αστρινάκης, Δ. Μακρυγιώτη).

---. 2000α. *Sexing the Body: Gender Politics and the Construction of Sexuality*. Νέα Υόρκη: Basic Books.

---. 2000β. "Gender, Race, and Nation: The Comparative Anatomy of 'Hottentot' Women in Europe, 1815-1817", στο *Sexing the Body: Gender Politics and the Construction of Sexuality*. Νέα Υόρκη: Basic Books.

---. 1985. *Myths of Gender: Biological Theories about Women and Men*. Νέα Υόρκη: Basic Books.

Featherstone, Mike. 1992. "Post-Modernism and the Aestheticization of Everyday Life", στο Lash, Scott και Friedman, Jonathan. Οξφόρδη: Basil Blackwell.

Fee, Elizabeth και Daniel M. Fox (επιμ.). 1992. *AIDS: The Making of a Chronic Disease*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Felman, Shoshana. 1975. "Women and Madness: The Critical Phallacy", *Diacritics* (Winter 1975), 5 (4), 2-10.

Flower MacCannell, Juliet (επιμ.). 1994. *Thinking Bodies*. Στάνφορντ: Stanford University Press.

Foucault, Michel. 1980. Introduction, στο *Herculine Barbin: Being the Recently Discovered Memoirs of a Nineteenth-Century French Hermaphrodite*. Νέα Υόρκη: Pantheon.

---. 1979. *History of Sexuality, Vol. 1*, μετάφραση R. Hurley. Λονδίνο: Allen Lane.

---. 1977. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, μετάφραση A. M. Sheridan. Λονδίνο: Allen Lane.

---. 1973. *The Birth of the Clinic: An Archaeology of Medical Perception*, μετάφραση A. M. Sheridan. Λονδίνο: Tavistock Publications.

---. 1973. *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*. Νέα Υόρκη: Vintage.

Franklin, Sarah. 1995α. “Postmodern Procreation: A Cultural Account of Assisted Reproduction”, στο *Conceiving the New World Order*, Faye Ginsburg και Rayna Rapp (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.

---. 1995β. “Science as Culture, Cultures of Science”, *Annual Review of Anthropology* 24: 163-184.

---. 1992. “Fetal Fascinations: New Dimensions to the Medical-Scientific Construction of Fetal Personhood”, στο *Off-Centre: Feminism and Cultural Studies*, Sarah Franklin, Celia Lury, Jackie Stacey (επιμ.). Νέα Υόρκη: Harper-Collins.

Franklin, Sarah και Maureen McNeil. 1988. “Reproductive Futures: Recent Literature and Current Feminist Debates on Reproductive Technologies”, *Feminist Studies*, 14(3), 545-60.

Franklin, Sarah και Helena Ragoné (επιμ.). 1998. *Reproducing Reproduction: Kinship, Power, and Technological Innovation*. Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press.

Freud, Sigmund. 1997. *Dora: An Analysis of a Case of Hysteria*. Νέα Υόρκη: Touchstone Books, Simon & Schuster.

---. 1955. “Mourning and Melancholia”, στο *The Standard Edition of the Complete Psychoanalytic Works of Sigmund Freud*, vol. 14, μεταφρ. και επιμ. James Strachey. Λονδίνο: Hogarth Press.

Freund, Peter. 1982. *The Civilized Body: Social Domination, Control and Health*. Φιλαδέλφεια: Temple University Press.

Frykman, Jonas. 1996. «Εν Κινήσει: Η Μάχη για το Σώμα στη Σουηδία, τη Δεκαετία του '30», στο *Παλινόστηση Αισθήσεων: Αντίληψη και Μνήμη ως Υλική Κουλτούρα στη Σύγχρονη Εποχή*, επιμ. Νάντια Σερεμετάκη, Αθήνα: Νέα Σύνορα.

- Fuss, Diana. 1989. *Essentially Speaking: Feminism, Nature, and Difference*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.
- Γιαννακόπουλος, Κώστας. 1998. «Πολιτικές Σεξουαλικότητας και Υγείας την Εποχή του Aids», *Σύγχρονα Θέματα*, 76-86.
- Γιαννιτσιώτης, Γιάννης. 2004. «Ο αθλητισμός των ‘άλλων’». *Το Βήμα* (1/8/2004), σελ. 45.
- Gallagher, Catherine και Thomas Laqueur (επιμ.). 1987. *The Making of the Modern Body: Sexuality and Society in the Nineteenth Century*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Garber, Marjorie. 1992. *Vested Interests: Cross-Dressing and Cultural Anxiety*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.
- Gautier, Arlette. 1999. «Τα Αναπαραγωγικά Δικαιώματα», στο *Το Φύλο των Δικαιωμάτων: Εξουσία, Γυναίκες και Ιδιότητα του Πολίτη* (πρακτικά συνεδρίου). Αθήνα: Νεφέλη.
- Gefou-Madianou, Dimitra (επιμ.). 1992α. *Alcohol Gender and Culture*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- . 1992β. “Introduction: alcohol commensality, identity transformations and transcendence”, στο *Alcohol Gender and Culture*, Gefou-Madianou, Dimitra (επιμ.). Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- . 1992γ. “Exclusion and Unity, retsina and sweet wine: commensality and gender in a Greek agrotown”, in Dimitra Gefou-Madianou (επιμ.), *Alcohol, Gender and Culture*, σελ. 108-136. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Georges, Eugenia. 1996. “Abortion Policy and Practice in Greece”. *Soc. Sci. Med.* 42(4), 509-519.
- Gilbert, Harriett (επιμ.). 1999. *The Sexual Imagination: From Acker to Zola*. Λονδίνο: Jonathan Cape.
- Gilbert, Scott (σε συνεργασία με το Biology and Gender Study Group). 2000. “Mainstreaming Feminist Critiques into the Biology Curriculum”, στο *Doing Science and Culture: How Cultural and Interdisciplinary Studies are Changing the Way We Look at Science and Medicine*, Roddey Reid, Sharon Traweek (επιμ.). Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.
- Gilman, Sander L. 1993. “The Image of the Hysteric”, στο *Hysteria beyond Freud*, Sander L. Gilman et al. (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.

- . 1992. "Plague in Germany, 1939/1989: Cultural Images of Race, Space and Disease", στο *Nationalisms & Sexualities*, Andrew Parker, Mary Russo, Doris Sommer, και Patricia Yaeger (επιμ.). Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.
- . 1991. *The Jew's Body*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.
- . 1985α. *Difference and Pathology: Stereotypes of Sexuality, Race and Madness*. Ίθακα, : Cornell University Press.
- . 1985β. "White bodies, black bodies: toward an iconography of female sexuality in late nineteenth-century art, medicine and literature", *Critical Inquire* 12, 204-41.
- Ginsburg, Faye. 1989. *Contested Lives: the Abortion Debate in an American Community*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- . 1990. "The 'World-Made' Flesh: The Disembodiment of Gender in the Abortion Debate", στο *Uncertain Terms: Negotiating Gender in American Culture*, Faye Ginsburg και Anna Tsing (επιμ.). Βοστώνη: Beacon Press.
- Ginsburg, Faye και Rayna Rapp (επιμ.). 1995. *Conceiving the New World Order: The Global Politics of Reproduction*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Ginsburg, Faye και Anna Lowenhaupt Tsing (επιμ.). 1990. *Uncertain Terms: Negotiating Gender in American culture*. Βοστώνη: Beacon Press.
- Goffmann, Erving. 1963. *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Νέα Υόρκη: Prentice Hall.
- Gordon, Linda. 1977. *Woman's Body, Woman's Right: A Social History of Birth Control in America*. Νέα Υόρκη: Penguin.
- Gorna, Robin. 1996. *Vamps, Virgins, and Victims: How Can Women Fight AIDS?* Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Cassell.
- Gould, Stephen Jay. 1981. *The Mismeasure of Man*. Νέα Υόρκη: Norton.
- Greenhalgh, Susan (επιμ.). 1995. *Situating Fertility: Anthropology and Demographic Inquiry*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Grosz, Elizabeth. 1994. *Volatile Bodies: Toward a Corporeal Feminism*. Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.
- . 1990. "The Body of Signification", στο *Abjection, Melancholia and Love: The Work of Julia Kristeva*, John Fletcher και Andrew Benjamin (επιμ.). Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.

- Gupta, Geeta Rao και Ellen Weiss. 1993. "Women's Lives and Sex: Implications for AIDS Prevention", *Culture, Medicine, and Psychiatry* 17 (4), 399-412.
- Hadd, Wendy. 1991. "A Womb with a View: Women as Mothers and the Discourse of the Body", *Berkeley Journal of Sociology* 36, 165-175.
- Halberstam, Judith. 1994. "F2M: The Making of Female Sexuality", στο *The Lesbian Postmodern*, L. Doan (επιμ.). Νέα Υόρκη: Columbia University Press.
- Halkias, Alexandra. 1998. "Give birth for Greece! Abortion and Nation in Letters to the Editor of the Mainstream Greek Press", *Journal of Modern Greek Studies* 16(1), 111-138.
- Hall Lesley. 1999. *Hidden Anxieties: Male Sexuality, 1900-1950*. Κέιμπριτζ: Polity Press.
- Χολ, Ράντκλιφ. 1928. *Το Πηγάδι της Μοναζιάς*, μετάφραση Νίκη Σταυρίδη. Αθήνα: Εκδόσεις Κουκίδα (2003), επίμετρο Βενετίας Καντσά.
- Hamilton, J. A. 1993. "Feminist Theory and Health Psychology: Tools for an Egalitarian, Woman-Centered Approach to Women's Health", *Journal of Women's Health* 2, 49-54.
- Hammonds, Evelyn M. 1997. "Toward a Genealogy of Black Female Sexuality: The Problematic of Silence", στο *Feminist Genealogies, Colonial Legacies, Democratic Futures*, J. Alexander και C.T. Mohanty (επιμ.). Νέα Υόρκη: Routledge.
- . 1987. "Race, Sex, AIDS: The Construction of 'Other'", *Radical America* 20 (6), 28-37.
- Handwerker, Lisa. 2000. "The Hen That Can't Lay an Egg (*Bu Xia Dan de Mu Ji*): Conceptions of Female Infertility in Modern China", στο *Sexing the Body: Gender Politics and the Construction of Sexuality*. Νέα Υόρκη: Basic Books.
- Haraway, Donna. 1992. "The Promise of Monsters: A Regenerative Politics for Inappropriate/d Others", στο *Cultural Studies*, Lawrence Grossberg, Cary Nelson, Paula Treichler (επιμ.). Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.
- . 1991α. *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. Λονδίνο: Free Association Books.
- . 1991β. "The Biopolitics of Postmodern Bodies", στο *Simians, Cyborgs, and Women: the Reinvention of Nature*, pp. 203-30. Λονδίνο: Free Association Books.
- . 1989. *Primate Visions: Gender, Race, and Nature in the World of Modern*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.

- . 1985. "A Manifesto for Cyborgs: Science, Technology, and Socialist Feminism in the 1980's", *Socialist Review* 80: 65-107.
- . 1984. "A Cyborg Manifesto", στο *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature* (1991). Λονδίνο: Free Association Books.
- Harding, Sandra. 1991. *Whose Science? Whose Knowledge?: Thinking From Women's Lives*. Ίθακα: Cornell University Press.
- . 1986. *The Science Question in Feminism*. Ίθακα: Cornell University Press.
- Harrington, Anne. 1997. "Unmasking Suffering's Masks: Reflections on Old and New Memories of Nazi Medicine", στο *Social Suffering*, Arthur Kleinman, Veena Das, και Margaret Lock (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Hartouni, Valerie. 1997. *Cultural Conceptions: On Reproductive Technologies and the Remakings of Life*. Μιννεάπολη και Λονδίνο: University of Minnesota Press.
- . 1991. "Containing Women: Reproductive Discourse in the 1980s", στο *Technoculture*, Constance Penley, Andrew Ross (επιμ.). Μιννεάπολη και Λονδίνο: University of Minnesota Press.
- Hastrup, Kirsten. 1993. "Hunger and the Hardness of Facts", *Man* 28, 727-39.
- Haviland, T. N. και Parish, L. C. 1970. "A Brief Account of the Use of Wax Models in the Study of Medicine", *Journal of the History of Medicine* 25: 52-75.
- Herzfeld, Michael. 1986. "Within and Without: The Category of 'Female' in the Ethnography of Modern Greece", στο Dubisch 1986.
- . 1985. *The Poetics of Manhood: Contest and Identity in a Cretan Mountain Village*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- Hewlett, Barry. 1991. *Intimate Fathers: The Nature and Context of Aka Pygmy Paternal Infant Care*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Horn, David G. 1995. "This Norm Which Is Not One: Reading the Female Body in Lombroso's Anthropology", στο *Deviant Bodies*, Jennifer Terry και Jacqueline Urla (επιμ.). Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.
- . 1994. *Social Bodies: Science, Reproduction, and Italian Modernity*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- Horowitz, M. C. 1976. "Aristotle and Woman", *Journal of the History of Biology* 9:183-213.

- Hubbarth, Ruth. 1992. *The Politics of Women's Biology*. New Brunswick: Rutgers.
- Hynes, Patricia (επιμ.). 1991. *Reconstructing Babylon: Essays on Women and Technology*. Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.
- Inhorn, Marcia. 1994. *The Quest for Conception: Gender, Infertility, and Egyptian Medical Traditions*. Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press.
- . 1996. *Infertility and Patriarchy: The Cultural Politics of Gender and Family Life in Egypt*. Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press.
- Iossifides, Marina. 1992. "Wine: Life's Blood and Spiritual Essence in a Greek Orthodox Convent" στο *Alcohol, Gender and Culture*, Dimitra Gefou-Madianou (επιμ.). Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.
- . 1991. "Sisters in Christ: Metaphors of Kinship among Greek Nuns" στο *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece*, Loizos και Papataxiarchis (επιμ.). Πρίνστον: Princeton University Press.
- Irigaray, Luce. 1974. "La Mystérique", στο *Speculum of the Other Woman*, μετάφραση Gillian C. Gill. Ίθακα: Cornell University Press (1989).
- . 1989. "Is the Subject of Science Sexed?", στο *Feminism and Science*, Nancy Tuna (επιμ.). Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.
- Irvine, Janice. 1990. *Disorders of Desire: Sex and Gender in Modern American Sexology*. Φιλαδέλφεια: Temple University Press.
- Jacobus, Mary, Evelyn Fox-Keller και Sally Shuttleworth (επιμ.). 1989. *Body/Politics: Women and the Discourses of Science*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.
- Jaimes Guerrero, Marie Anna. 1997. "Civil rights versus sovereignty: Native American women in life and land struggles", στο *Feminist Genealogies, Colonial Legacies, Democratic Futures*, M. Jacqui Alexander και Chandra Talpade Mohanty (επιμ.). Νέα Υόρκη: Routledge, σελ. 101-121.
- Jetter, Alexis (ed.). 1997. *The Politics of Motherhood: Activist Voices from Left to Right*. Hanover: Dartmouth.
- Jones, A. R. και P. Stallybrass. 1991. "Fetishizing Gender: Constructing the Hermaphrodite in Renaissance Europe", στο *Bodyguards: The Cultural Politics of Gender Ambiguity*, J. Epstein και K. Straub (επιμ.). Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.

Jordanova, Ludmilla. 1989. *Sexual Visions: Images of Gender in Science and Medicine between the Eighteenth and Twentieth Centuries*. Μάντισον: University of Wisconsin Press.

---. 1980. "Natural Facts: An Historical Perspective on Science and Sexuality", στο MacCormack και Strathern 1980: 42-69.

Kanaaneh, Rhoda. 2000. "New reproductive rights and wrongs in the Galilee", στο *Contraception across Cultures: Technologies, Choices, Constraints*.

Kanneh, Kadiatu. 1992. "Feminism and the Colonial Body", στο *The Post-Colonial Studies Reader*, Bill Ashcroft, Gareth Griffiths, Helen Tiffin (επιμ.). Νέα Υόρκη: Routledge.

Kapsalis, Terri. 1997. *Public Privates: Performing Gynecology from both Ends of the Speculum*. Durham και Λονδίνο: Duke University Press.

Καραμανωλάκης, Βαγγέλης. 1998. «Το Δρομοκαΐτιο Φρενοκομείο: 1887-1903. Όψεις της Εγκατάστασης ενός Ιδρυματικού Θεσμού», *Μνήμων*, 20, 45-66.

Katz, J. N. 1990. "The Invention of Heterosexuality", *Socialist Review* 20 (1), 7-34.

Καυταντζόγλου Ρωξάνη και Μαρίνα Πετρονώτη. 2000. *Όρια και Περιθώρια: Εντάξεις και Αποκλεισμοί*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Kaw, Eugenia. 1993. "Medicalization of Racial Features: Asian American Women and Cosmetic Surgery", *Medical Anthropological Quarterly* 7 (1): 74-89.

Keller, Evelyn Fox. 1995. *Refiguring Life: Metaphors of Twentieth Century Biology*. Νέα Υόρκη: Columbia University Press.

---. 1992. *Secrets of Life: Essays on Language, Gender and Science*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.

---. 1985. *Reflections on Gender and Science*. New Haven: Yale University Press.

Kertzer, David. 1993. *Sacrificed for Honor: Italian Infant Abandonment and the Politics of Reproductive Control*. Βοστόνη: Beacon Press.

Kleinman, Arthur. 1991. "Suffering and Its Professional Transformation: Toward an Ethnography of Interpersonal Experience", *Culture, Medicine and Psychiatry* 15, no. 3, 275-301.

---. 1988. *Rethinking Psychiatry: From Cultural Category to Personal Experience*. Νέα Υόρκη: The Free Press.

- . 1986. *Social Origins of Distress and Disease: Depression and Neurasthenia in Modern China*. New Haven, CT: Yale University Press.
- . 1982. "Neurasthenia and Depression: A Study of Somatization and Culture in China", *Culture, Medicine, and Psychiatry* 6: 117-190.
- . 1980. *Patients and Healers in the Context of Culture: An Exploration of the Borderland between Anthropology, Medicine and Psychiatry*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Kleinman, Arthur, Veena Das, και Margaret Lock (επιμ.). 1997. *Social Suffering*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Kleinman, Arthur και Robert Desjarlais. 1996. "Violence, Culture and the Politics of Trauma", στο *Writing at the Margin: Discourse between Anthropology and Medicine*, Kleinman (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Kleinman, Arthur και Joan Kleinman. 1996. "The Appeal of Experience; the Dismay of Images: Cultural Appropriations of Suffering in Our Times", *Daedalus* 125, no. 1, 1-23.
- Kristeva, Julia. 1982. *Powers of Horror: An Essay on Abjection*, μετάφραση L.S. Roudiez. Νέα Υόρκη: Columbia University Press.
- Lancaster, Roger. 1999. "'That we should all turn queer?': Homosexual stigma in the making of manhood and the breaking of a revolution in Nicaragua", στο *Culture, Society and Sexuality: A Reader*, R. Parker και P. Aggleton (επιμ.). Λονδίνο: UCL Press.
- . 1983. "What AIDS is doing to us", *Christopher Street* 7 (3): 48-52.
- Lange, Lynda. 1983. "Woman is not a rational animal: On Aristotle's biology of reproduction", στο *Discovering Reality: Feminist Perspectives on Epistemology, Metaphysics, Methodology and Philosophy of Science*, Sandra Harding και Merrill Hintikka (επιμ.). Dordrecht, Ολλανδία: D. Reidel.
- Laqueur, Thomas. 1990. *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*. Κέιμπριτζ και Νέα Υόρκη: Harvard University Press.
- . 1986. "Orgasm, Generation, and the Politics of Reproductive Biology", *Representations* 14: 1-41.
- Lay, Mary και Helen Longino (επιμ.). 2000. *Writing and Speaking the Body: Feminist and Rhetorical Studies of Reproductive Sciences and Technologies*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Layne, Linda L. (επιμ.). 1999. *Transformative Motherhood: On Giving and Getting in a Consumer Culture*. Νέα Υόρκη: New York Press.

- Layoun, Mary. 2001. *Wedded to the Land?: Gender, Boundaries, and Nationalism in Crisis*. Durham: Duke University Press.
- . 1994. "The Female Body and 'Transnational' Reproduction; or, Rape by Any Other Name?", στο *Scattered Hegemonies: Postmodernity and Transnational Feminist Practices*, Inderpal Grewal και Caren Kaplan (επιμ.). Μιννεάπολη: University of Minnesota Press.
- Lawrence Susan C. και Kate Bendixen. 1992. "His and Hers: Male and Female Anatomy στο Anatomy Texts for US Medical Students", *Social Science and Medicine* 35.7 (October 1992): 925-33.
- Leder, Drew. 1990. *The Absent Body*. Σικάγο: University of Chicago Press.
- Le Vay, Simon. 1993. *The Sexual Brain*. Κέμπριτζ: MIT Press.
- Lévi-Strauss, Claude. 1963. "The Sorcerer and His Magic", στο *Structural Anthropology*, 167-85. Νέα Υόρκη: Basic Books.
- Lewin, Ellen. 1995. "On the Outside Looking In: The Politics of Lesbian Motherhood" στο *Conceiving the New World Order*, Faye Ginsburg και Rayna Rapp (επιμ.). Μπέρκλεϊ: California University Press.
- . 1993. *Lesbian Mothers: Accounts of Gender in American Culture*. Ίθακα: Cornell University Press.
- Lock, Margaret. 2002. *Twice Dead: Organ Transplants and the Reinvention of Death*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- . 1997. "Displacing Suffering: The Reconstruction of Death in North America and Japan", στο *Social Suffering*, Arthur Kleinman, Veena Das και Margaret Lock (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- . 1993. *Encounters with Aging: Mythologies of Menopause in Japan and North America*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- . 1987. "Protests of a Good Wife and Wise Mother: The Medicalization of Distress in Japan", στο *Health, Illness, and Medical Care in Japan: Cultural and Social Dimensions*, Edward Norbeck και Margaret Lock, (επιμ.). Χονολουλού: University of Hawaii Press.
- . 1980. *East Asian Medicine in Urban Japan*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Lock, Margaret και Pamela Dunk. 1987. "My nerves are broken: The communication of suffering in a Greek-Canadian community", στο *Health in Canadian Society:*

- Sociological Perspectives*, D. Coburn, C. D' Arcy, P. New και G. Torrence (επιμ.).
Τορόντο: Firzhenry and Whiteside.
- Loizos, Peter και Evthymios Papataxiarchis. 1991. "Gender, Sexuality, and the Person in Greek Culture," στο *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece*, Loizos και Papataxiarchis (επιμ.). Πρίνστον: Princeton University Press.
- Lorber, J. 1993. "Believing in Seeing: Biology as Ideology", *Gender and Society* 7 (4): 568-81.
- Lorde, Audre. 1988. *A Burst of Light*. Ithaca, NY: Firebrand Books.
- . 1980. *The Cancer Journals*. Σαν Φρανσίσκο: Spinsters Ink.
- Lupton, Deborah. 1994. "The Body in Medicine", στο *Medicine as Culture: Illness, Disease and the Body in Western Society*. Λονδίνο: Sage Publications.
- Lutz, Catherine. 1985. "Depression and the Translation of Emotional Worlds", στο *Culture and Depression*, Arthur Kleinman και Byron Good (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- MacCormack, C. P. 1980. "Nature, Culture and Gender: A Critique", στο *Nature, Culture and Gender*, C. MacCormack και M. Strathern (επιμ.). Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- MacCormack, C. P. και Marilyn Strathern (επιμ.). 1980. *Nature, Culture and Gender*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Makris, Gerasimos. 2000. *Changing Masters: Spirit Possession and Identity Construction among Descendants of Slaves and Other Subordinates in the Sudan*. Έβανστον: Northwestern University Press.
- Malkki, Liisa. 1989. *Purity and Exile: Violence, Memory and National Cosmology among Hutu Refugees in Tanzania*. Σικάγο: University of Chicago Press.
- Mangan, J. A. 1981. *Athleticism in the Victorian and Edwardian Public Schools*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Mann, Jonathan M. 1999. *Health and Human Rights: A Reader*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.
- Marcus, Steven. 1984. *Freud and the Culture of Psychoanalysis: Studies in the Transition from Victorian Humanism to Modernity*. Βοστώνη: G. Allen & Unwin.

Martin, Emily. 2000. "The Rationality of Mania", στο *Doing Science and Culture: How Cultural and Interdisciplinary Studies are Changing the Way We Look at Science and Medicine*, Roddey Reid, Sharon Traweek (επιμ.). Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.

---. 1994. *Flexible Bodies*. Βοστώνη: Beacon Press.

---. 1992. "Body Narratives, Body Boundaries", στο *Cultural Studies*, Lawrence Grossberg et al. (επιμ.). Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.

---. 1991. "The Egg and the Sperm: How Science has Constructed a Romance based on Stereotypical Male-Female Roles", *Signs* 16 (31), 485-501.

---. 1990. "Science and Women's Bodies: Forms of Anthropological Knowledge", στο Jacobus, Mary (επιμ.), *Body/Politics: Women and the Discourses of Science*.

---. 1987. *The Woman in the Body: A Cultural Analysis of Reproduction*. 2^η έκδοση. Βοστώνη: Beacon Press.

Mathieu, Nicole-Claude. 1978. "Man-culture and Woman-nature?", *Women's Studies* 1: 55-65.

Matthews, Jill Julius. 1987. "Building the Body Beautiful: The Femininity of Modernity", *Australian Feminist Studies* 5: 17-34.

Mauss, Marcel. 2004 [1950]. *Κοινωνιολογία και Ανθρωπολογία*. Μτφρ., επιμ. Θ. Παραδέλλης. Αθήνα: Εκδόσεις του εικοστού πρώτου.

---. 1973 [1950]. "Techniques of the Body," *Economy and Society* 2(1), 70-85.

Merleau-Ponty, Maurice. 1962. *The Phenomenology of Perception*. Λονδίνο: Routledge and Kegan Paul.

Millot, Catherine. 1990. *Horsexe: Essays on Transsexuality*. Μεταφρ. Kenneth Hylton. Νέα Υόρκη: Autonomedia.

Minow, Martha. 1998. *Between Vengeance and Forgiveness: Facing History after Genocide and Mass Violence*. Βοστώνη: Beacon Press.

Mirzoeff, Nicholas. 2000. "Framed: The Deaf in the Harem", στο *Sexing the Body: Gender Politics and the Construction of Sexuality*. Νέα Υόρκη: Basic Books.

Mitchell, Lisa M. και Eugenia Georges. 1997. "Cross Cultural Cyborgs: Greek and Canadian Women's Discourses on Fetal Ultrasound", *Feminist Studies* 23 (2), ειδικό τεύχος: Feminists and Fetuses.

- Moore Lisa Jean, και Adele E. Clarke. 1995. "Clitoral Conventions and Transgressions: Graphic Representations in Anatomy Texts, c. 1900-1991", *Feminist Studies* 21.2 (Summer 1995) 255-301.
- Morgan, Lynn M. και Meredith W. Michaels (επιμ.). 1999. *Fetal Subjects, Feminist Positions*. Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press.
- Morris, Rosalind. 1995. "All Made Up: Performance Theory and the New Anthropology of Sex and Gender", *Annual Review of Anthropology* 24: 567-592.
- Morsy, Soheir. 1995. "Deadly reproduction among Egyptian women: Maternal mortality and the medicalization of population control", στο Ginsburg και Rapp (επιμ.), *Conceiving the New World Order*.
- Moscucci, Ornella. 1990. *The Science of Women: Gynecology and Gender in England, 1800-1929*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Μπακαλάκη, Αλεξάνδρα (επιμ.). 1994α. «Εισαγωγή: Από την Ανθρωπολογία των Γυναικών στην Ανθρωπολογία των Φύλων» στο *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*. Αθήνα: Αλαξάνδρεια.
- . 1994β. «Ελα και θα γίνουμε και οι δυο μαμάδες και θα την ταΐζουμε ρύζι και ντολμάδες», *Δίνη: Φεμινιστικό περιοδικό* 7: 149-153.
- . 1989. «Καθαριότητα, καλλωπισμός και ο γυναικείος προορισμός: Αντιλήψεις για τη φροντίδα του σώματος στη νεότερη Ελλάδα», *Αρχαιολογία* 31: 43-47.
- Μπαλάσκα, Ιουλία. 1994. «Επεμβατική γενετική: Δύναμη εξουσίας;», *Δίνη* 7.
- Naismith, Gayle. 1988. "Tales from the Crypt: Contamination and Quarantine in Todd Haynes's [Safe]", στο *The Visible Woman: Imagining Technologies, Gender, and Science* Paula A. Treichler, Lisa Cartwright και Constance Penley (επιμ.). Νέα Υόρκη και Λονδίνο: New York Press.
- Ναζίρη, Δέσποινα. 1994. «Εκτροση: Αναπόφευκτη εμπειρία στη ζωή της Ελληνίδας;», *Δίνη: φεμινιστικό περιοδικό* 7: 68-86.
- Naziri, Despina. 1991. "The triviality of abortion in Greece", *Planned Parenthood in Europe* 20, no. 2: 12-14.
- Nettleton Sarah. 1995. *Κοινωνιολογία της Υγείας και της Ασθένειας*, μετάφραση Ανθή Βακάκη. Επιμέλεια: Δημοσθένης Αγραφιώτης. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Newman, Karen. 1996. *Fetal Positions: Individualism, Science, Visuality*. Στάνφορντ: Stanford University Press.

- Ngubane, Harriet. 1977. *Mind and Body in Zulu Medicine: An Ethnography of Health and Disease in Nyuswa-Zulu Thought and Practice*. Λονδίνο: Academic Press.
- Oakley, Ann. 1986. *The Captured Womb: A History of the Medical Care of Pregnant Women*. Νέα Υόρκη: Basil Blackwell.
- Oaks, Laury. 2001. *Smoking and Pregnancy: The Politics of Fetal Protection*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Olkowski, Dorothea. 1982-83. "Merleau-Ponty's Freudianism: From the body of consciousness to the body of the flesh", *Review of Existential Psychology and Psychiatry* 18(1, 2, 3): 97-118.
- Ong, Aihwa. 1987. *Spirits of Resistance and Capitalist Discipline: Factory Women in Malaysia*. Albany: State University of New York Press
- Orr, Jackie. 2000. "The Ecstasy of Communication: Cyberpsychiatry and Mental Disease", στο *Doing Science and Culture: How Cultural and Interdisciplinary Studies are Changing the Way We Look at Science and Medicine*, Roddey Reid, Sharon Traweek (επιμ.). Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.
- Ortner, Sherry B. 1994. «Είναι το Θηλυκό για το Αρσενικό ό,τι η Φύση για τον Πολιτισμό;» στο *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο* Αλεξάνδρα Μπακαλάκη (επιμ.). 1994. Αθήνα: Αλαξάνδρεια.
- Ortner, Sherry B. και H. Whitehead (επιμ.). 1981. *Sexual Meanings: The Cultural Construction of Gender and Sexuality*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- . 1981. "Introduction: Accounting for Sexual Meanings", στο *Sexual Meanings: The Cultural Construction of Gender and Sexuality*
- Owoh, Kenna. 1995. "Gender and health in Nigerian structural adjustment: Locating room to maneuver", στο *En-gendering Wealth and Well-Being: Empowerment for Global Change*, Rae Lesser Blumberg, Cathy Rakowski, Irene Tinker, Michael Monteon (επιμ.). Boulder: Westview Press.
- Pandolfi, Mariella. 1991. *Itirenari delle emozioni: Corpo et identità femminile nel Sannio Campano*. Μιλάνο: Franco Angeli.
- . 1987. "Niveaux et efficacité thérapeutiques dans la recherche sur le terrain", *Nouvelle Revue d'Ethnopsychiatrie* 8/9, 17-23.
- Panourgiá, Neni. 1995. *Fragments of Death, Fables of Identity: An Athenian Anthropography*. Μάντισον: University of Wisconsin Press.

Παπαγαρουφάλη, Ελένη. 2002. *Δώρα Ζωής μετά Θάνατον: Πολιτισμικές Εμπειρίες*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

---. 1999. "Donation of Human Organs or Bodies After Death: A Cultural Phenomenology of 'Flesh' in the Greek Context", *Ethos* 27, 283-314.

---. 1992. "Uses of alcohol among women: games of resistance, power and pleasure", στο *Alcohol Gender and Culture*, Gefou-Madianou, Dimitra (επιμ.). Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, σελ. 48-70.

Παπαταξιάρχης Ευθύμιος. 1992. «Εισαγωγή. Από τη Σκοπιά του Φύλου. Ανθρωπολογικές Θεωρήσεις της Σύγχρονης Ελλάδας», στο *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα* Ευθύμιος Παπαταξιάρχης και Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Papataxiarchis, Efthymios. 1991. "Friends of the heart: male commensal solidarity, gender, and kinship in Aegean Greece", στο *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece*, P. Loizos, E. Papataxiarchis (επιμ.).

Παπαταξιάρχης Ευθύμιος και Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμ.). 1992. *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Parker, Andrew, Mary Russo, Doris Sommer, και Patricia Yaeger (επιμ.). 1992. *Nationalisms & Sexualities*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.

Pateman, Carole. 1988. *The Sexual Contract*. Οξφόρδη: Polity Press.

Patton, Cindy. 1990. *Inventing AIDS*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.

---. 2000. "Between Innocence and Safety: Epidemiologic and Popular Constructions of Young People's Need for Safe Sex", στο *Sexing the Body: Gender Politics and the Construction of Sexuality*. Νέα Υόρκη: Basic Books.

---. 1992. "From Nation to Family: Containing "African AIDS", στο Andrew Parker, Mary Russo, Doris Sommer και Patricia Yaeger (επιμ.), *Nationalisms & Sexualities*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.

Perrera, Sasanska. 2001. "Spirit Possessions and Avenging Ghosts: Stories of Supernatural Activity as Narratives of Terror and Mechanisms of Copying and Remembering", στο *Remaking a World: Violence, Social Suffering, and Recovery*, Veena Das, Arthur Kleinman, Margaret Lock, Mamphela Ramphele και Pamela Reynolds (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Petchesky, Rosalind P. 1987α. "Foetal Images: The Power of Visual Culture in the Politics of Reproduction", στο *Reproductive Technologies: Gender, Motherhood and Medicine*, Michelle Stanworth (επιμ.). Κέμπριτζ: Cambridge Polity Press.

- . 1987β. “Fetal Images: The Power of Visual Culture in the Politics of Reproduction”, *Feminist Studies* 13, no. 2 (Summer 1987): 263-92.
- . 1984. *Abortion and Woman's Choice: The State, Sexuality, and Reproductive Freedom*. Νέα Υόρκη: Longman.
- Pfeffer, Naomi. 1993. *The Stork and the Syringe: A Political History of Reproductive Medicine*. Κέμπριτζ: Polity Press.
- Phelan, Peggy. 1997. *Mourning Sex: Performing Public Memories*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.
- . 1995. “Dying Man with a Movie Camera: *Silverlake Life: The View from Here*”, *GLQ* 2, no. 4, 380.
- . 1991. “Money Talks, Again”, *TDR* (T131) 35, no. 3: 131-42.
- . 1990. “Money Talks”, *TDR* (T125) 34, no. 1: 4-15.
- Plaza, Monique. 1981. “Our Damages and Their Compensation: Rape: The Will Not to Know of Michel Foucault”, *Feminist Issues* (Summer), 25-35.
- Πλεξουσάκη, Έφη. 2000. “Η Διαχείριση της Ετερότητας: Αφηγήσεις για το Aids” στο *Όρια και Περιθώρια: Εντάξεις και Αποκλεισμοί*, Ρωξάνη Καυταντζόγλου και Μαρίνα Πετρονότη (επιμ.). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Plexousaki Efi και Kostas Giannakopoulos. 1996. “Le mal purifié: La Manipulation du SIDA en Grèce”, *L' Homme* 139: 125-135.
- Poovey, Mary. 1998. *A History of the Modern Fact: Problems of Knowledge in the Sciences of Wealth and Society*. Σικάγο: University of Chicago Press.
- . 1989. *Uneven Developments: The Ideological Work of Gender in Mid-Victorian England*. Λονδίνο: Virago.
- Price, Janet και Margrit Shildrick. 1999. *Feminist Theory and the Body: A Reader*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.
- Proctor, Robert. 1988. *Racial Hygiene: Medicine under the Nazis*. Κέμπριτζ: Harvard University Press.
- Ragone, Helena. 1994. *Surrogate Motherhood: Conception in the Heart*. Boulder: Westview.

Ramphela, Mamphela. 1996. "Political Widowhood in South Africa: The Embodiment of Ambiguity", *Daedalus* 125 no. 1, 99-117.

Rapp, Rayna. 1999. *Testing Women, Testing the Fetus: The Social Impact of Amniocentesis in America*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.

---. 1995. "Heredity, or: Revising the Facts of Life" στο *Naturalizing Power: Essays in Feminist Cultural Analysis*, Sylvia Yanagisako και Carol Delaney (επιμ.). Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.

---. 1991. "Moral Pioneers: Women, Men, and Fetuses on a Frontier of Reproductive Technology" στο *Gender at the Crossroads of Knowledge: Feminist Anthropology in the Postmodern Era* M. di Leonardo (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.

---. 1990. "Constructing Amniocentesis: Maternal and Medical Discourses στο *Uncertain Terms: Negotiating Gender in American Culture* F. Ginsburg και A. Tsing (επιμ.). Βοστώνη: Beacon.

Raymond, Janice. 1994. «Η Αγορά Σπέρματος: Υποκατάστατο Απόθεμα και Ρευστές Αξίες», *Δίνη: φεμινιστικό περιοδικό* 7.

Register, Cheri. 1987. *Living With Chronic Illness: Days of Patience and Passion*. Νέα Υόρκη: Bantam.

Reid, Roddey και Sharon Traweek (επιμ.). 2000. *Doing Science and Culture: How Cultural and Interdisciplinary Studies are Changing the Way We Look at Science and Medicine*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.

Rhodes, Molly. 2000. "Wonder Woman and Her Disciplinary Powers: The Queer Intersection of Scientific Authority and Mass Culture", στο *Doing Science and Culture: How Cultural and Interdisciplinary Studies are Changing the Way We Look at Science and Medicine*, Roddey Reid, Sharon Traweek (επιμ.). Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.

Rich, Adrienne. 1976. *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*. Νέα Υόρκη: W. W. Norton.

Riley, Denise. 1988. "Am I That Name?", στο *Feminism and the Category of 'Women' in History*. Λονδίνο: Macmillan.

Ronell, Avital. 1992. *Crack Wars: Literature, Addiction, Mania*. Lincoln: University of Nebraska Press.

Rosaldo, Renato. 1984. "Grief and the Headhunter's Rage: On the Cultural Force of Emotions", στο *Text, Play, and Story*, Edward Bruner (επιμ.). Ουάσινγκτον: American Ethnological Society.

Rose, Gillian. 1993. *Feminism and Geography: The Limits of Geographical Knowledge*. Κέιμπριτζ: Polity Press και Μιννεάπολη: University of Minnesota Press.

Rose, Hilary. 1994. *Love, Power and Knowledge: Towards a Feminist Transformation of the Sciences*. Κέιμπριτζ: Polity Press.

Rose, Jacqueline. 1989. *Sexuality in the Field of Vision*. Λονδίνο: Verso.

Rosaldo, Michelle. 1994. «Χρήση και Κατάχρηση της Ανθρωπολογίας: Σκέψεις για το Φεμινισμό και τη Διαπολιτισμική Κατανόηση», στο *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*, Αλεξάνδρα Μπακαλάκη (επιμ.). Αθήνα: Αλαξάνδρεια.

Ross, Fiona. 2001. “Speech and Silence: Women’s Testimony in the First Five Weeks of Public Hearings of the South African Truth and Reconciliation Commission”, στο *Remaking a World: Violence, Social Suffering, and Recovery*, Veena Das, Arthur Kleinman, Margaret Lock, Mamphela Ramphele και Pamela Reynolds (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Rosser, S. V. 1994. *Women’s Health-Missing from U.S. Medicine*. Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.

Roth, Nancy L. και Katie Hogan (επιμ.). 1998. *Gendered Epidemic: Representations of Women in the Age of Aids*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.

Russell, Andrew, Elisa Sobo, Mary Thompson (επιμ.). 2000. *Contraception across Cultures: Technologies, Choices, Constraints*. Οξφόρδη: Berg.

Russet, Cynthia Eagle. 1989. *Sexual Science: The Victorian Construction of Womanhood*. Κέιμπριτζ: Harvard University Press.

Ruzek, S. B. 1993. “Toward a more inclusive model of women’s health”, *American Journal of Public Health* 83.

---. 1980. “Medical response to women’s health activists: Conflict, accommodation, and cooptation”, *Research in Sociology of Health Care* 1: 335-354.

---. 1978. *The women’s health movement: Feminist alternatives to medical control*. Νέα Υόρκη: Praeger.

Sahlins, Marshall. 1977. *The Use and Abuse of Biology: An Anthropological Critique of Sociobiology*. Λονδίνο: Tavistock Publications (βλ. επίσης την εισαγωγή της Α. Μπακαλάκη στην ελληνική έκδοση).

Sawicki, Jana. 1991. *Disciplining Foucault: Feminism, Power and the Body*. Νέα Υόρκη: Routledge.

- Scarry, Elaine. 1985. *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Schatten, G., H. Schatten. 1983. "The Energetic Egg", *The Sciences* 23 (5): 28-34.
- Scheper-Hughes και Margaret M. Lock. 1989. "The Mindful Body: A Prolegomenon to Future Work in Medical Anthropology", *Medical Anthropology Quarterly* 6-41.
- Schiebinger Londa. 1993. *Nature's Body: Gender in the Making of Modern Science*. Βοστόνη: Beacon.
- . 1989. *The Mind Has No Sex? Women in the Origins of Modern Science*. Κέιμπριτζ: Harvard University Press.
- . 1987. "Skeletons in the Closet: The First Illustrations of the Female Skeleton in Eighteenth-Century Anatomy", στο Gallagher, Catherine και Thomas Laqueur (επιμ.), *The Making of the Modern Body: Sexuality and Society in the Nineteenth Century*.
- Schiesari, Juliana. 1992. *The Gendering of Melancholia: Feminism, Psychoanalysis and the Symbolics of Loss in Renaissance Literature*. Ίθακα: Cornell University Press.
- Schneider, Peter και Jane Schneider. 1995. "Coitus Interruptus and Family Respectability in Catholic Europe: A Sicilian Case Study", στο Ginsburg και Rapp (επιμ.), *Conceiving the New World Order*.
- Scott, David. 1994. *Formations of Ritual: Colonial and Anthropological Discourses on the Sinhala Yaktovil*. Μιννεάπολη: University of Minnesota Press.
- Scott, Joan W. 1988. "Gender: A useful category of historical analysis", στο *Gender and the Politics of History*. Νέα Υόρκη: Columbia University Press.
- Sedgwick, Eve Kosofsky. 1994. *Tendencies*. Durham, NC: Duke University Press.
- Segal, Lynne. 1999. *Body Matters: Cultural Inscriptions*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.
- . 1994. *Straight Sex: The Politics of Pleasure*. Λονδίνο: Virago.
- Sekula, Allan. 1986. "The Body and the Archive", *October* 39, 3-64.
- Σερεμετάκη Νάντια. 1997. *Παλιννόστηση Αισθήσεων: Αντίληψη και Μνήμη ως Υλική Κουλτούρα στη Σύγχρονη Εποχή*. Αθήνα: Νέα Σύνορα.
- Shildrick, Margrit. 1997α. *Leaky Bodies and Boundaries: Feminism, Postmodernism and (Bio)Ethics*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.

---. 1997β. “Fabrica(tions): On the Construction of the Human Body”, στο *Leaky Bodies and Boundaries: Feminism, Postmodernism and (Bio)Ethics*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.

Shildrick, Margrit και Janet Price. 1996. “Breaking the Boundaries of the Broken Body”, *Body & Society* 2 (4): 93-113.

Shohat, Ella. 1998. “Lasers for Ladies: Endo Discourse and the Inscription of Science”, στο *The Visible Woman: Imagining Technologies, Gender, and Science*, Paula Treichler, Lisa Cartwright και Constance Penley (επιμ.). Νέα Υόρκη και Λονδίνο: New York Press.

Shore, C., 1992. “Virgin births and sterile debates: anthropology and the new reproductive technologies”, *Current Anthropology* 33(3): 295-314.

Showalter, Elaine. 1993. “On Hysterical Narrative”, *Narrative* 1, 1 January: 24-35.

---. 1987. *The Female Malady: Women, Madness and English Culture, 1830-1980*. Νέα Υόρκη: Pantheon Books.

Singer, Linda. 1993. “Regulating Women in the Age of Sexual Epidemic”, στο *Erotic Welfare: Sexual Theory and Politics in the Age of Epidemic*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.

Σκουτέρη-Διδασκάλου, Ελεωνόρα. 1991. «Η Προβληματική του Γυναικείου Ζητήματος: Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις», στο *Ανθρωπολογικά για το Γυναικείο Ζήτημα*. Αθήνα: Ο Πολίτης.

Slattery, Dennis Patrick. 2000. *The Wounded body: Remembering the Markings of Flesh*. Άλμπανι: State University of New York Press.

Smith, B. 1982. “Black women’s health: Notes for a course”, στο *But some of us are brave: Black women’s studies*, G. T. Hull, P.B. Scott, και B. Smith (επιμ.) 54-68. Old Westbury, NY: Feminist Press.

Smith-Rosenberg, Carroll. 1972. “The Hysterical Woman: Sex Roles and Role Conflict in Nineteenth Century America”, *Social Research* 39: 652-78.

Smythe, Ailbhe. 1997. “Taking Pain: A Particular History”, *flm* 2: 2-9.

Sobchack Vivian. 1991. “Baudrillard’s Obscenity”, *Science-Fiction Studies* 18, 327-329.

---. 1988. “Beating the Meat/Surviving the Text, or How to Get Out of This Century Alive”, στο *The Visible Woman: Imagining Technologies, Gender, and Science* Paula A.

Treichler, Lisa Cartwright και Constance Penley (επιμ.). Νέα Υόρκη και Λονδίνο: New York Press.

Σόντακ, Σούζαν. 1993. *Η Νόσος ως Μεταφορά: Το AIDS και οι Μεταφορές του*, μετάφραση Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος και Στέφανος Ροζάνης. Αθήνα: Ύψιλον.

Spanier, B. 1995. *Im/partial Science: Gender Ideology in Molecular Biology*. Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.

---. 1991. "Gender and Ideology in Science: A Study of Molecular Biology", *National Women in Science Association Journal* 3: 167-98.

Spelman, Elizabeth. 1982. "Woman as Body: Ancient and Contemporary Views", *Feminist Studies* 8 (1): 109-31.

Spicker, Stuart (επιμ.). 1970. *Philosophy of the Body: Rejections of Cartesian Dualism*. Σικάγο: Quadrangle Books.

Spivak, Gayatri. 1987. "French Feminism in an International Frame", στο *In Other Worlds: Essays in Cultural Politics*, Νέα Υόρκη: Methuen, σσ. 134-53 (πρώτη δημοσίευση στο *Yale French Studies* 62 [1981], σσ. 154-84).

Stabile, Carol. 1992. "Shooting the Mother: Fetal Photography and the Politics of Disappearance", *Camera Obscura* 29 (Ιανουάριος 1992): 179-205.

Stacey, Jackie. 1997. *"Bodies" in Teratologies: A Cultural Study of Cancer*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.

Stack, Carol. 1983. *All Our Kin: Strategies for Survival in a Black Community*. Νέα Υόρκη: Harper Collins.

Στέκα, Χρυσούλα και Αγγέλα-Δανάη Καλογρίδη. 1994. «Νέες Τεχνολογίες Αναπαραγωγής: Η επιστήμη στην υπηρεσία των γυναικών ή οι γυναίκες στην υπηρεσία της επιστήμης;», *Δίνη: φεμινιστικό περιοδικό* 7.

Stephens, Sharon. 1995. "Physical and Cultural Reproduction in a Post-Chernobyl Norwegian Sami Community", στο Ginsburg και Rapp (επιμ.), *Conceiving the New World Order*.

Stewart, Michael. 1992. "'I can't drink beer I've just drunk water': alcohol, bodily substance and commensality among Hungarian Rom", στο *Alcohol Gender and Culture*, Gefou-Madianou, Dimitra (επιμ.). Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, σελ. 137-56.

Stolcke, Verena. 1994. «Νέες Τεχνολογίες Αναπαραγωγής: Η παλιά αναζήτηση της πατρότητας», *Δίνη: φεμινιστικό περιοδικό* 7.

- Strathern, Marilyn. 1997. «Ούτε Φύση ούτε Πολιτισμός: η Περίπτωση Hagen», στο *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο* Αλεξάνδρα Μπακαλάκη (επιμ.). 1994. Αθήνα: Αλαξάνδρεια.
- . 1995. «Displacing Knowledge: Technology and the Consequences for Kinship», στο *Conceiving the New World Order*, Faye Ginsburg και Rayna Rapp (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- . 1992. *Reproducing the Future: Essays on Anthropology, Kinship, and the New Reproductive Technologies*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.
- 1992. *After Nature: English Kinship in the Late Twentieth Century*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- . 1988. *The Gender of the Gift*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Stone, Sandy. 1998. “The Empire Strikes Back: A Posttranssexual Manifesto”, στο *The Visible Woman: Imagining Technologies, Gender, and Science*, Paula A. Treichler, Lisa Cartwright και Constance Penley (επιμ.). Νέα Υόρκη και Λονδίνο: New York Press.
- Sturken, Marita. 1997. *Tangled Memories: The Vietnam War: The Aids Epidemic, and the Politics of Remembering*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Tabet, Paola. 1987. “Imposed Reproduction: Maimed Sexuality”. *Feminist Issues* 7 (2): 3-32.
- Tate, Shirley. 2004. «Κάνοντας το σώμα σου, υπογραφή σου: Άρση βαρών και μορφές παραβατικής θηλυκότητας», *Σύγχρονα Θέματα* 85: 61-66 (αφιέρωμα στον αθλητισμό, επιμ. Α. Αστρινάκης, Δ. Μακρυνιώτη).
- Taussig, Michael. 1987. *Shamanism, Colonialism, and the Wild Man: A Study in Terror and Healing*. Σικάγο: University of Chicago Press.
- . 1984. “Culture of Terror, Space of Death: Roger Casement’s Putumayo Report and the Explanation of Torture”, *Comparative Studies in Society and History* 26 (3): 467-497.
- . 1980. *The Devil and Commodity Fetishism in South America*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- . 1980. “Reification and the Consciousness of the Patient”, *Social Science and Medicine* 14: 3-13.
- Terry, Jennifer. 1995. “Anxious Slippages between ‘Us’ and ‘Them’: A Brief History of the Scientific Search for Homosexual Bodies”, στο *Deviant Bodies*, Terry, Jennifer και Jacqueline Urla (επιμ.). Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.

- Terry, Jennifer και Jacqueline Urla (επιμ.). 1995. *Deviant Bodies*. Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.
- Todd, A. D. 1989. *Intimate Adversaries: Cultural Conflict Between Doctors and Women Patients*. Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press.
- Todeschini, Maya. 2001. “The Bomb’s Womb? Women and the Atom bomb”, στο *Remaking a World: Violence, Social Suffering, and Recovery*, Veena Das, Arthur Kleinman, Margaret Lock, Mamphela Ramphele και Pamela Reynolds (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Trawick, Margaret. 1988. “Spirits and voices in Tamil songs”, *American Ethnologist* 15 (2): 193-215.
- Treadwell, P. 1987. “Biological Influences on Masculinity”, στο *Brod* 1987: 259-285.
- Treichler, Paula. 1990. “Feminism, medicine, and the meaning of childbirth”, στο *Body/Politics: Women and the Discourses of Science*, Mary Jacobus, Evelyn Fox Keller, Sally Shuttleworth (επιμ.). Νέα Υόρκη: Routledge.
- . 1987. “AIDS, Homophobia, and Biomedical Discourse: an Epidemic of Signification”, *October* 43, 31-70.
- Treichler, Paula A., Lisa Cartwright και Constance Penley. 1998. *The Visible Woman: Imagining Technologies, Gender, and Science*, (επιμ.). Νέα Υόρκη και Λονδίνο: New York Press.
- . 1989. “Aids, Homophobia and Biomedical Discourse: An Epidemic of Signification”, στο *AIDS: Cultural Analysis/ Cultural Activism*. Κέμπριτζ: MIT Press.
- Tsalikoglou, Fotini. 1995. “A new disease in Greek society: AIDS and the representation of ‘otherness’”, *Journal of Modern Greek Studies* 13 (1): 83-97.
- Tsing, Anna. 1990. “Monster Stories: Women Charged with Perinatal Endangerment”, στο *Uncertain Terms: Negotiating Gender in American Culture*, Faye Ginsburg και Anna Tsing (επιμ.). Βοστώνη: Beacon Press.
- Tuana, Nancy. 1993. “The Hysteria of Women”, στο *The Less Noble Sex*. Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.
- Turner, Bryan. 1984. *The Body and Society: Explorations in Social Theory*. Οξφόρδη: Basil Blackwell.
- Turner, Terrence. 1980. “The Social Skin”, στο *Not Work Alone*, J. Chermas και R. Lewin (επιμ.), σελ. 112-140. Λονδίνο: Temple Smith.

- Urla, Jacqueline και Alan C. Swedlund. 2000. “The Anthropometry of Barbie: Unsettling Ideals of the Feminine Body in Popular Culture”, στο *Sexing the Body: Gender Politics and the Construction of Sexuality*. Νέα Υόρκη: Basic Books.
- Vance, Carole S. (επιμ.). 1984. *Pleasure and Danger: Towards a Politics of Sexuality*. Νέα Υόρκη: Routledge & Kegan Paul.
- van Nieuwkerk, Karin. 1992. “Female entertainers in Egypt: drinking and gender roles”, στο *Alcohol Gender and Culture*, Gefou-Madianou, Dimitra (επιμ.), σελ. 35-47. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Venner, Fiammetta. 1999. «Το Κίνημα Υπέρ της Ζωής στην Ευρώπη» στο *Το Φύλο των Δικαιωμάτων: Εξουσία, Γυναίκες και Ιδιότητα του Πολίτη* (πρακτικά συνεδρίου). Αθήνα: Νεφέλη.
- Vigarello, Georges. 2004. *Από το παιχνίδι στο αθλητικό θέαμα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Wainwright, G.J., “Saving the Rose”, *Antiquity* 63, no. 240: 430-5.
- Waldram, James B., D. Ann Herring και T. Kue Young. 1995. *Aboriginal Health in Canada: Historical, Cultural, and Epidemiological Perspectives*. Τορόντο: University of Toronto Press.
- Ward, Martha. 1993. “A Different Disease: HIV/AIDS and Health Care for Women in Poverty”, *Culture, Medicine and Psychiatry* 17, 4.
- Warner, Marina. 1985. *Monuments and Maidens: The Allegory of the Female Form*. Λονδίνο: Weidenfeld and Nicolson.
- Watney, Simon. 1990. “Representing AIDS”, στο *Ecstatic Antibodies: Resisting the AIDS Mythology*, Teresa Boffin, Sunil Gupta (επιμ.). Λονδίνο: Rivers Oram.
- . 1989α. *Policing Desire*, 2^η έκδοση. Μιννεάπολη: University of Minnesota Press.
- . 1989β. “Missionary Positions: AIDS, ‘Africa,’ and Race”, *differences* 1 (1): 83-100.
- Weeks, Jeffrey. 1987. “Questions of Identity”, στο *The Cultural Construction of Sexuality* Pat Caplan (επιμ.). Λονδίνο: Tavistock Publications Ltd.
- Wendell, Susan. 1996. *The Rejected Body*. Νέα Υόρκη: Routledge.
- . “Toward a Feminist Theory of Disability”, στο *Feminist Perspectives in Medical Ethics*, Helen Bequaert Holmes και Laura M. Purdy (επιμ.). Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.
- West, Cathy. 1984. *Routine Implications*. Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.

- Weston, Kath. 1991. *Families We Choose: Lesbians, Gays, Kinship*. Νέα Υόρκη: Columbia University Press.
- White, Deborah Elise. 1989. "Studies on Hysteria: Case Histories and the Case Against History", *MLN (Modern Language Notes)* 104, no. 5: 1034-49.
- White, E. C. (επιμ.). 1990. *The Black Women's Health Book: Speaking for Ourselves*. Σιάτλ: Seal Press.
- Winterson, Jeanette. 1993. *Written on the Body*. Τορόντο: Vintage.
- Woodward, Kathleen. 1991. *Aging and Its Discontents: Freud and Other Fictions*. Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.
- . 1988-89. "Youthfulness as a Masquerade", *Discourse* 11 (1): 119-42.
- Woodward, Kathleen και Murray M. Schwartz (επιμ.). 1986. *Memory and Desire: Aging, Literature, Psychoanalysis*. Μπλούμινγκτον: Indiana university Press.
- Yannakopoulos, Kostas. 1997. «Η Ανδρική Ταυτότητα και το Γήπεδο», *Το Βήμα*, 2 Φεβρουαρίου.
- . 1995. "Jeux du désir, jeux du pouvoir: Corps, emotions et identité sexuelle des homes au Pirée et à Athènes". Διδακτορική διατριβή, Ecole des Hautes Etudes en Science Sociales.
- Yoneyama, Lisa. 1999. *Hiroshima Traces: Time, Space, and the Dialectics of Memory*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Young, Iris Marion. 1990. *Throwing Like a Girl and Other Essays in Feminist Philosophy and Social Theory*. Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.
- Zambrana, Ruth E. 1987. "A research agenda on issues affecting poor and minority women: A model for understanding their health needs", *Women and Health* 12, 5-24.

